

24/65
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

65. SZÁM

KIADVÁNYAI

65. SZÁM

1057907

EGY NAGY PÖR FELÚJÍTÁSA

ÍRTA
LAZICZIUS GYULA

KÜLÖNNYOMAT
A NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
LI. KÖTETÉBŐL

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1948

ÁRA 1 P.

016.564
S
765

Egy nagy pör felújítása.

I. Idestova ötven esztendeje, hogy SZINNYEI József megírta a magyar hangtörténet legelevenjébe vágó nagy értekezését arról, hogy „Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában“ (Nyr. XXIV, 145—56, 193—205). Ebben a dolgozatban, amelynek alap gondolatán egy jöttányit sem tudott változtatni a tudományos elgondolások legveszedelmesebb felforgatója, az idő, SZINNYEI perbeszállt SIMONYINAK még 1879-ben kimondott tételével, azzal, amely azt hirdette, hogy az Árpád-korban „majdnem általános volt a rövid magánhangzóknak a mainál egy fokkal zártabb kiejtése“ (Nyr. VIII, 481). SZINNYEI — tudjuk — nem tagadta, hogy az emlékekben feljegyzett szavaink egyikének-másikának Árpád-kori rövid magánhangzója a mainál valóban zártabb volt vagy zártabb lehetett, csak az ellen tiltakozott, hogy ezeket a szórványosan előforduló eseteket bárki is majdnem, vagy netán egészen is általánosítsa.

Ma talán kissé furcsának hangzik az Árpád-kori rövid magánhangzók egy fokkal zártabb voltával kapcsolatban szórványos előfordulásokról beszélni, hisz a ma szokásos olvasással mindenki seregestül tud példákat rájuk, de SZINNYEI másképp olvasta szórványainkat és szövegemlékeinket. Ő ugyanis gondosan számolt a közönséges írás betűinek jól ismert csalóka természetével. Nem kerülte el a figyelmét az a hatalmas zökkenő sem, amelyet az új és idegen latinbetűs írásra való áttérés okozott, nem hagyta számon kívül a nagy zökkenő utáni lassú kiforrás időszakát sem, melynek során bizonytalanságok és ingadozások jelezték az új és idegen jelekkel való elkerülhetetlen küszködést. A magyarnyelvi írásbeliség első évszázadainak emlékeihez a tapasztalt nyelvész óvatosságával közeledett SZINNYEI, és óva intett mindenkit attól, hogy az Árpád-kori betűknek olyan hangértéket tulajdonítson, mint amilyennel a mai nyelvállapot alapján olvasná őket. Óva intett a betű-fonetika hínárjába való elmerüléstől, attól a kétségtelenül kényelmes, de semmiképen sem igazolható fel fogástól, hogy minden XI—XIII. századi *u* vagy *o* betű szükség-

képen *u* vagy *o* hangot jelölt a maga idején, s valósággal ontotta a bizonyítékokat az egykori *o* hangértékű *u*-kra, az egykori *a* hangértékű *o*-kra stb., olyan érvekkel támasztva meg olvasatait, amelyeket — a hangrendi párhuzamokból nyert tanulságaira kell csak gondolnunk — máig sem cáfolt meg senki. Bizonyítékai alapján SZINNYEI „teljesen tarthatatlannak“ mondotta SIMONYI tételét, és végső következtetéseként megállapította, hogy „az Árpádok-korabeli magyar nyelv hangzása a mostanihoz sokkal közelebb állott, mint eddig hittük“ (205).

Az értekezés annak idején érthető feltűnést keltett, már csak azért is, mert MUNKÁCSI BERNÁT — SZINNYEIVEL szinte egyidejűleg, de tőle függetlenül — sok tekintetben hasonló eredményre jutott. A két tudós nézetének ez az egyezése kétségtelenül gondolkodóba ejtette a régi tétel hirdetőit. Egyikük, SZAMOTA ISTVÁN (NyK. XXV, 129—67) mindjárt meg is kísérelte SZINNYEI érveit néhány ponton megglazítani, BALASSA JÓZSEF (vö. NyK. XXV, 58—69, 151—59) pedig egyfelől ellentmondott SZINNYEINEK, másfelől meg úgy igyekezett feltüntetni a dolgot, mintha a SIMONYI-féle tétel és a SZINNYEI-féle felfogás között alapjában véve nem is volna olyan nagy a különbség. SZINNYEI nem engedte ezzel elütni a kérdést, és még arra sem adott időt, hogy az ellene felhozott kifogások megmelegedjenek, rögtön bírálói ellen fordult, s minden apró részletre kiterjedő figyelemmel, pompás vitatkozó készséggel és nagy nyelvészi erudícióval valósággal szétszórta az ellenvéleményeket (vö. „Középkori nyelveplékeink olvasása“ c. dolgozatát: NyK. XXVII, 241—72, 361—85).

SZINNYEI győzelme csak látszat-győzelem volt csupán. Elgondolásának alapját és érveit ugyan nem tudták kikezdeni, olvasási módja azonban csak nem tudott elterjedni. Néhány híve elfogadta egyes olvasatait — így pl. MELICH JÁNOS (vö. pl. 1905. évi dolgozatának NyK. XXXV, 125. lapját) — de általában mindenki megmaradt vagy visszatért a SIMONYI-féle tanításhoz, és rendületlenül olvasta az *u* betűt *u*-nak és csak *u*-nak, az *o*-t *o*-nak és csak *o*-nak, mintha mi sem történt volna.

SZINNYEI értetlenül állott a dolgok ilyenén fordulatával szemben. Nem értette, hogy igazát, melyet a felhozott ellenérvekkel nem hogy megdönteni, de még csak megingatni sem lehetett, miért nem követik? Miért olvas majd mindenki SIMONYI szerint, mikor ő száz és száz példán megmutatta és bebizonyította, hogy

az az olvasási mód elfogadhatatlan?! Bizonyára mindenre számított, csak egyre nem: a megismert igazság ellen is lehetséges néma tusakodásra. Nem tudta mire vélni a dolgot, s ezért maga fordult saját tézise ellen. Majdnem két évtizeddel első értekezésének megjelenése után, 1913-ban még egyszer nekilátott az Árpádok korabeli rövid magánhangzók kérdésének, és „A magyar magánhangzók történetéhez“ címmel (NyK. XLII, 1—35) maga vette boncolóra — hallható ellenvélemény híján — a saját korábbi érveit és következtetéseit.

Ez volt a nagy pör első felújítása, amely — hogy mindjárt a végén kezdjük — nem járt sikerrel. SZINNYEI önmagával szemben is szigorú bírálónak bizonyult. Nem kegyelmezett egyetlen 1895-ös érvének sem, amely 1913-ban már nem volt teljes érvényű. Így pl. elejtette a VOLF-féle elméletet, amelyet pedig korábban ha nem is tartó pillérül, de legalább támasztékként felhasználott. Korábbi fogalmazásának minden érdesebb fordulatót szó nélkül lecsiszolta, sőt arra is hajlandó volt, hogy kedvenc föltételezése, az Árpád-kori illabiális *a* (o : á) tekintetében, ha kell, engedjen, de egy ponton a legszigorúbb önkritikával sem talált kivetnivalót: 1895-ös értekezésének a végeredményén, azon, hogy az ú. n. nyíltabbá válás nem volt általános (i. h. 3 és 8).

Ebben a munkában különösen egy részlet van kidolgozva, de ez aztán igazán nagy gonddal: az *o*-val jelölt hangok kérdése, az eredmény azonban, amelyet itt SZINNYEI felmutat, hogy t. i. az Árpád-kori emlékekben található *o* betű nemesak *o*, hanem más hangot, esetleg hangokat is jelölhetett, a többire is értendő.

Az anyag, amelyet SZINNYEI most felvonultat, még terjedelmesebb, mint egykor, hisz 1913-ban már az OkISz. gazdag aratása felett is rendelkezik, a hatás azonban még annyi sem, mint volt 1895-ben. Most már komolyabb ellenvetés nem is hangzik el, mégis, ha azt nézzük, hogy mi az eredménye az első pörújításnak, azt kell mondanunk, hogy mindenki szótlanul elmegy SZINNYEI érvei mellett, és visszatér SIMONYI tételéhez: SIMONYI Árpád-kori szövegolvasása — immár harmadszor is — diadalmaskodik.

Sokszor és sokat gondolkoztam már azon, hogy miért történt ez így. Sokat töprengtem, hogy miért bukott el SZINNYEI alapgondolata és ebből sarjadt olvasási módja, holott még ma is egészségesebbnek és alapjában helyesebbnek látszik, mint amelyik győzedelmeskedett felette.

Eleinte azt hittem, hogy csak a SZINNYEI-féle elgondolás megvalósításával járó nehézségek hatották elriasztólag nyelvészeinkre. Mert e nehézségek kétségtelenül igen nagyok. Ahhoz ugyanis, hogy megközelítőleg is megállapíthassuk, hogy mi lehetett a hangértéke az Árpád-kori emlékekben szereplő betűjeleknek, elsősorban a rövid hangokra utaló *a, o, u, e, i*-knek, SZINNYEI szerint sok mindent kell számba vennünk. Hogy ezek mely esetben miként olvasandók „azt — úgymond — a későbbi emlékekből és az élő nyelvből megállapítható ejtés dönti el. E mellett tekintetbe jön: *a)* a szó nyelvjárási kiejtése, amelyről az emlékek alapján ki lehet mutatni, hogy régebben általános volt; *b)* a jövevényszó eredetije, ha meg lehet állapítani, hogy az átvételkor mikép hangzott; *c)* a magyar szónak más nyelvbe átvett alakja, az illető nyelv hangförténetének óvatos figyelembe-vételével“ (NyK. XXVII, 378). Csak éppen a rokon nyelvek vallomása nem jön — szerinte — számba, „mert ezek csak a förténelemelőtti korra tanúskodhatnak“ (uo.). Vagyis, ha meg akarjuk határozni valamely Árpád-kori szó vagy grammatikai alak feljegyzésének többé-kevésbbé valószínű olvasatát, össze kell állítanunk az illető szó vagy grammatikai tény egész magyar hangalaktörténetét a lehető legteljesebben, és ezen kívül még az átadó, sőt átvevő nyelvek tanúskodását is mérlegelnünk kell, óvatosan, kínos gonddal. S ha mindent megtesszük, még akkor is sok lesz a bizonytalanság és sok a vita-lehetőség, mert hogy pl. melyik *o* betűt olvassuk *o*-nak, melyiket másnak, azon sok esetben el lehet vitatkozni, de véglegesen eldönteni a kérdést talán nem lehet soha. Sokszor meg kell engednünk még a kétféle olvasást is, s legfeljebb annyit szabad mondanunk, hogy „az egyik vagy a másik olvasás ezért meg ezért valószínűbb“ (NyK. XLII, 35).

Hogy ez az olvasási mód nem lehetett valami csábító, az nyilvánvaló. Mennyivel egyszerűbb és kényelmesebb volt a másik, amely azt hirdette: olvasd a betűt annak, aminek ma olvasnád! Nem aminek akkor, az Árpád-korban írták, hanem úgy, mintha csak tegnap írták volna!

Mondom, eleinte csak az elriasztó nehézségekre gondoltam, s úgy véltem, hogy ezek és csak ezek miatt nem tudott SZINNYEI igazán felülkerekedni. Ma már kissé másképp látom a dolgokat. Ma úgy látom, hogy a SZINNYEI-féle olvasási akribiával karöltve járó kényelmetlenségek legfeljebb csak ideig-óráig tudták volna meg-

gátolni az alapgondolat érvényesülését, mert előbb-utóbb mégis csak ráfanyalodott volna mindenki a göröngyösebb útra, ha a simábbnak látszó SIMONYI-féle út, mint SZINNYEI következetesen hajtogatta, igazában járhatatlan. Az igazi gátló ok más volt, és ott rejtegett, ahol senki sem sejtette: magánál SZINNYEINÉL.

SZINNYEI 1895-ös értekezésének van ugyanis egy mellékhatása: az illabiális *a* (*â*) föltételezése. A föltételezése annak, hogy ez a hang az Árpád-kori magyar magánhangzó-rendszerben megvolt. Ez a mellékhatás, amely később egészen meglepő gyorsasággal ágasodott-bogasodott tovább, elszívta a törzsgondolat minden életerejét. Az illabiális *a* (*â*) egykori létezése — SZINNYEI mellékgondolata — a tízes-húszas évek magyar nyelvészeti irodalmában hihetetlen virulenciával kiterelhelyesedett, SZINNYEI minden egyéb Árpád-kori olvasata viszont és a benne rejlő elgondolás elsatnyult, úgy annyira, hogy maga SZINNYEI fogta rá — bizonyára nehéz szívvel — az ásót, egy kis dolgozatában (MNy. XXI [1925], 62—3), amikor elismerte az illabiális *a* (*â*) kérdésének legnélkülözhetetlenebb támasztékát, egyben pedig saját főgondolatának elfojtóját: az állítólagos *â* > *o* változást.

Ma, úgy látom, elérkezett az ideje, hogy újrafelvételt kérjünk SZINNYEI nagy pörében. Sorrendben ez már a második pör-újítás, de remélem, hogy harmadikra nem lesz szükség. Az újrafelvétel útja is világosan áll előttem: le kell csak nyesnünk a mellékhatást minden későbbi ága-bogával egyetemben, és a törzsgondolat életereje újra helyreáll azon nyomban.

II. Hogy nyugodt lélekkel elszánhassuk magunkat erre az elkerülhetetlen operációra, nézzük meg, mikép is született meg az Árpád-kori illabiális *a* (*â*) föltételezése.

1895-ös értekezésében SZINNYEI kiindulásul megemlítette, hogy korai nyelvemlékeink olvasása tekintetében eleinte TOLDY FERENC felfogása volt a mérvadó. TOLDY és követői nagyjából a mai hangalak szerint olvasták a régi szövegeket, így a HB.-t is. RIEDL SZENDE 1859-ben, MÁTYÁS FLÓRIÁN 1863-ban ugyan már azt tanította, hogy a mai *a* régenté *o*, a mai *o* meg *u* volt, de tétel-szerűen ezt csak SIMONYI hirdette meg 1879-ben, mondván: az Árpád-korban „majdnem általános“ volt a rövid magánhangzók egy fokkal zártabb ejtése.

Ezt a tételt maga SZINNYEI is vallotta egy darabig, de aztán nyomós okok arra készítették, hogy megváltoztassa mézetét. Ilyen

ok volt elsőbbben is a régi szövegek írásának sajátosan ingatag volta. Sokszor — tudjuk — ugyanabban az oklevélben is eltérőek ugyanannak a szónak vagy névnek az írott alakjai, vagy meg-
esik, hogy a SIMONYI tétele szerint későbbre várt alak jóval megelőzi azt, amelynek pedig csak korábban lett volna szabad jelentkeznie. Persze, kisegítő magyarázatokkal mindig lehet valami mentség-félébe kapaszkodni, de ez az eljárás minden inkább, csak nem megnyugtató. Hogy tisztán lássunk, előlről kell kezdenünk a dolgot. Az eleje a dolognak pedig az, hogy a mai *á* hang leg-
régibb feljegyzéseinkben részint *a*, részint *o* betűvel van írva, a mai *o*-nak megfelelő hang főbbnyire *u*-val, de gyakran *o*-val írva is szerepel, míg a mai *u* hangnak általában *u* a jelölője. Ez a helyzet — mondja SZINNYEI (Nyr. XXIV, 148) — a XI., XII. és XIII. században, tehát egészen az Árpád-kor, sőt még tovább az Anjou-korszak végéig is.

A mai *á* és a mai *o* hang egykori jelölése közt azonban — SZINNYEI szerint — különbség van. Amíg ugyanis a mai *o* hang Árpád-kori jelölésénél mind az *u*, mind pedig az *o* betű — az esetek nagy-nagy többségében — egy és ugyanazt a hangot jelölhette, addig a mai *a* (*o* : *á*)-nál a régi írásmód *a* vagy *o* jele igen sokszor egész nyilvánvalóan nem egy hangra utalt. Az *a* ~ *o* betűváltakozás ugyanis nem látszik egészen önkényesnek a feljegyzésekben. Van ugyan ilyen váltakozás is bőven, de három esetben az *a*-betűs írás következetes: 1. jövevényszavainkban, mégpedig az olyanokban, amelyekben az átadó nyelv illabiális *a* (*á*)-jának megfelelő magyar hang jelöléséről van szó; 2. a tő vagy rag végén (pl. *fa*, *odutta*) és 3. az *á*-hangzós szótagot megelőző szótagban.

SZINNYEI mármost így okoskodott: ha az olyan típusú jövevényszavakban, mint a HB. *paradisum* szava, egyfelől ott áll az átadó nyelv kétségtelenül illabiális *a* (*á*)-t tartalmazó hangalakja, másfelől meg itt van a magyar átvétel következetes írásmódja, és ez mindig azt a betűt alkalmazza, amellyel a hosszú illabiális *á*-t is írták, akkor nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy ilyenkor a magyarban is illabiális *a* (*á*) volt az ejtés.

A régiség következetesen *a*-nak írt tő- és ragvégi magánhangzói helyén ma és már régebb idő óta *á*-t ejtünk általában. Ragok (és képzők) előtt azonban ez a mai *á* *á*-val váltakozik, pl.

fa ~ fák, adta ~ adták. Minthogy az *á*-s alakok — SZINNYEI szerint — kétségtelenül eredetibbek, nyilvánvaló, hogy ez a mai *á* egy korábbi *á*-ból lett, de nem mindjárt. „A hosszú *á*-ból rövidülés útján nem fejlődhetett egyszerre a mai labiális *a* (ɔ : *á*), mert nem ez annak a rövidje; a közlető kettejük között okvetetlenül a rövid illabiális *á* volt, mert a hosszú *á*-ból rövidülés útján csak ez fejlődhetett közletlenül“ (i. h. 149).

Ami pedig a harmadik helyzetben következetesen írt *a*-kat illeti, SZINNYEI utalt a székey és csángó nyelvjárások egyik ismert sajátosságára, arra, hogy ezekben az *á* visszafelé hasonító hatására az *á*-ból *á* lesz (pl. *ápá*, de *ápám*), és úgy vélte, hogy ilyesmi a régiségben is megeshetett, sőt az emlékek írásos tanúsága szerint valójában meg is esett.

Mindezek alapján SZINNYEI kimondotta, hogy „a mai köznyelvi *a* (ɔ : *á*) hangnak az Árpádok korában részben *á* volt a megfelelője“ (i. h. 154).

Ezzel elvettetett a mag, amelyből az illabiális *a* (*á*) kérdése oly magasra nőtt. Megszületett SZINNYEINEK az a tézise, amely talán a legfeltűnőbb volt a maga idején, és később is a legtöbb elismerést aratta, annak ellenére, hogy csakhamar zavarok jelentkeztek körülötte.

Először is az *a*-betűs írás kövkezetessége tekintetében merültek föl aggályok. MELICH (NyK. XXXV [1905], 115) kétségbe vonta, hogy az *á* hangzót megelőző szótagban mindig *a*-val írták volna a mai *á* hang-előzőjét az Árpádok korában, és arra is hivatkozott, hogy még az idegen eredetű szavakban sem állandó az *a*-val való írás. Csak a fő- ill. ragvégi *a*-betűs írás következetességében nem kételkedett MELICH, bár később (NyK. XLII, 15 stb.) itt is akadtak kivételek.

Azután — hogy történeti sorrendben haladjunk — kételyek támadtak a *fa ~ fák*-szerű váltakozások SZINNYEI-féle megítélése tekintetében is. Gombocz pl. egyáltalán nem ismerte el, hogy a hosszúmagánhangzós alakok lettek volna csak az eredetiek, s a rövidhangzósok rövidüléssel keletkeztek belőlük. Ő éppen azt próbálta igazolni, hogy ennek a váltakozásnak a gyökerei egy fgr. magánhangzó fokváltakozásba futnak le: a rövidmagánhangzós alakok az alapnyelvi gyenge fokot, a hosszúak meg az erős fokot tükrözik (vö. NyK. XXXIX, 229 kk.).

Persze a fgr. fokváltakozás körül dúló véleménycsata folytán kinek-kinek megvolt a véleménye arról, hogy Gombocznak ez a nézete helyes-e vagy sem, de még azoknak is, akik esetleg nem voltak meggyőződve helyességéről, látniuk kellett, hogy a *fa ~ fák-félék* SZINNYEI adta magyarázata nem az egyedül lehetséges magyarázat.

Gombocz egyébként az *á*-s szótagokat megelőző helyzetben való *a*-betűs írást sem tartotta elfogadható érveknek, mert az volt a szilárd meggyőződése — legalább is 1925-ben —, hogy „a mai nyelvjárások egyrészében megfigyelt hasonló asszimilációs változásoknak (pl. *apá ~ ápám*) az Árpád-koriakkal semmi kapcsolatuk nincsen“ (Klebelsberg-Emlék 156).

E kételyek és aggályok, amelyek együtt talán már maguk is megrendítették volna az illabiális *a* (*á*) egykori létezésébe vetett hitet, elszórtan és nagy időközökben ütötték fel fejüket, s így semmi komolyabb ellenhatást nem váltottak ki. Ezzel szemben szinte megbúvólólag hatott mindenkire SZINNYEINEK a jövevényszókra alapított érve. Ez ellen egyetlenegy észrevétele sem volt — tudtommal — senkinek.

Pedig ennek az érveknek még akkor sem volt elegendő bizonyító ereje, amikor először fogalmazta meg SZINNYEI. Mert tegyük föl, hogy emlékeink valóban olyan következetességgel írták volna *a* betűiket azokban az idegen eredetű szavakban, amelyekben az átadó nyelv hangja *ā* volt, ez még egymaga sem igazolta volna, hogy az illető esetekben a magyar hang is csak illabiális *a* (*á*) lehetett. Mintán azonban az első kételyek éppen ezt a következetességet kezdték ki, és egyre több példa került elő az idők során arra, hogy az átadó nyelv illabiális *a* (*ā*)-ja helyén szereplő magyar hangot az illabiális hosszú *á*-val semmiféle kapcsolatban nem lévő *o*-val is írták a régiségben, az érv még a valószínűsítő erejét is elvesztette: egyszerűen összeomlott. Mert mit lehet abból kiolvasni, hogy az Árpád-kor szórvány- és szövegfrói jövevényszavainak hangalakjában az átadó nyelv illabiális *a* (*ā*) hangjának magyar megfelelőjét hol *a*-val, hol meg *o*-val írták? Azt semmiesetre sem, hogy az a bizonyos magyar hang az illabiális *a* (*ā*) volt.

Ha pedig kivesszük az érvből az írásra való hivatkozást, akkor meg éppenséggel semmi sem marad belőle. Mert hiába volt meg az átadó török, szláv stb. nyelvekben az illabiális *a* (*ā*), h

a magyar nyelv ezt a hangot — mondjuk — a legrégebb török vagy szláv szavak átvételekor nem ismerte, akkor minden bizonnyal az történt, ami ilyenkor történni szokott: hanghelyettesítés.

Ilyenformán SZINNYEI mellékgondolatának támasztékai idővel rendre mind kidőltek, az illabiális *a* (*á*) Árpád-kori hipotézise mégis tartani tudta magát, sőt egyre jobban felszívódott a köztudatba. Volt ugyan egy idő, amikor maga SZINNYEI is kételkedni látszott az *á* föltételezhetőségében. Ez 1913-ban volt, az első pörfelvétel idején. Ekkor ugyanis ezt írta SZINNYEI: „talán most is megállhat az én régi föltevésém... vagyis eleink hangjelöléséből most is szabad azt következtetnem, hogy az illab. *á*... még az Árpádok korában is sokkal általánosabban megvolt, mint mai nap-ság“ (NyK. XLII, 16). Sőt ennél is tovább ment dolgozata egy másik helyén, amikor így szólt: „Ha én az *a*-betűs szavakat [t. i. az Árpád-koriakat] minden rend nélkül vagy betűrendben sorolnám fel és aztán azt kérdezném, hogy vajjon minő hangot jelölhetett hennük az *a* betű, aligha kapnék más feleletet, mint azt, hogy az *á* hangot jelölte; hiszen századok óta azt írják az *a* betűvel. És meg kell vallanom, hogy nem tudok olyan argumentumot, a melylyel ezt a véleményt tart-hatatlanná lehetne tenni“ (i. h. 9).

A kételkedés ideje azonban nem sokáig tartott SZINNYEINÉL. Mikor látta, hogy az Árpád-kori *á*-t egyre többen és többen fogadják el habozás nélkül, maga is belevetette magát a mindegyre növekvő árba, s tizenkét évvel később már úgy látta, hogy a HB. magyar nyelvében még nem volt meg az *á*, mert ez csak a XIII. század második felében fejlődött ki, illetve terjedt el. „A HB.-ben — úgymond — nincsen egy olyan *o* vagy *a* betű sem, amelyről teljes joggal tehetnök fel, hogy *á* hangnak a jele“ (Klebensberg-Emlék 147).

Lényegileg hasonló látunk Gombocznál is, aki feltűnően sokat foglalkozott az *a* hangok kérdésével. Gombocz ugyan talán sohasem kételkedett az illabiális *á* Árpád-kori létezésében, mert ha egyik-másik érv dolgában más volt is a nézete, a SZINNYEI-féle *á*-hipotézist elfogadta, de eleinte még azt tanította, hogy az *á* mellett megvolt az *a* is, még hozzá mind az Árpád-korban, mind pedig az ősmagyarban (vö. NyK XXXIX [1909—10], 234). Később (Ung.Jb. VIII [1928], 269—73) az ősmagyar magánhangzó-rendszerről rajzolt képébe az *á*-t már fel sem veszi, és az

Árpád-kori történéseket is úgy tárgyalja, mintha az *á* nem is létezett volna akkoriban.

Ha jól látom, Gombocz volt SZINNYEI mellékgondolatának leglelkesebb terjesztője, már persze csak a 20-as évektől kezdve. Ő minden Árpád-kori *a* betűt *á*-nak és csak *á*-nak olvasott! Ha bárhol is olyan *a* betűre bukkant, amely eredetével idegennyelvi *á*-ra utalt, rögtön kész volt az ítélete: az illető hang a magyarban is csak illabiális rövid *á* lehetett! Még olyankor is azonban, amikor az eredet más irányba mutatott (pl. *o*-ra), de a régi magyar feljegyzések betűje az *a* volt, habozás nélkül megállapította: „t e h á t [a megfelelő magyar hang] illabiális rövid *á*-nak hangzott“ (Klebsberg-Emlék 157).

Ez az „*a* betű tehát *á* hang“-féle olvasás azonban éppen az ellentéte volt SZINNYEI főnézetének, melyet az Árpád-kori emlékeink olvasási módjáról vallott. Ugyanaz a Gombocz tehát, aki a mellékgondolatot oly lelkesen felkarolta, a törzsgondolat legmerekvebb tagadó-jává lett, sőt az is volt lényegileg kezdettől fogva. S ez cseppet sem lép meg bennünket. A SZINNYEI-féle olvasási mód és az *á*-hipotézis nem tudott megférni egymással: az egyiknek buknia kellett.

Gombocz — és talán az ő hatására — MELICH is az illabiális *á* föltételezése mellett foglalt állást, s ezzel a főgondolat sorsa — úgy látszott — megpecsételődik.

III. Jól tudom, hogy egy föltételezés jogosultságát nemcsak azok az érvek döntik el, amelyek közvetlenül felhozhatók mellette. Sokszor közvetett indokok tartanak fenn egy hipotézist, amely önmagában nem igazolt vagy éppen igazolhatatlan: azok a felhasználási lehetőségek, amelyek az ilyen föltételezésekből folynak. Ha tehát az előzőkből azt láttuk is, hogy az *á*-hipotézist nem tudták tarthatóvá tenni SZINNYEI érvei, hisz ezek sorra megdőltek, azt is meg kell vizsgálnunk még, nem voltak-e SZINNYEI mellékgondolatának hasznos következményei. Nem voltak-e kérdések, amelyekben csak az *á* Árpád-kori föltételezése tudott világosságot gyujtani, s e nélkül ma is csak a sötétben tapogatódnánk.

Nem, ilyen kérdések nem akadtak. SZINNYEI föltételezése valójában nem munkahipotézisnek indult, s nem is vált azzá lényegileg később sem. Önmagáért jött létre, s önmagán túl nem mutatott soha. Nemcsak hogy nem tudott segítségünkre lenni más

kérdések kibogozásánál, ellenkezőleg: maga is egy segéd-hipotézis támogatására szorult. Ez a segéd-hipotézis az $\acute{a} > \grave{a}$ „hangváltozás“ föltételezése volt, melyet SZINNYEI 1895-ben mondott ki (vö. Nyr. XXIV, 197).

SZINNYEI logikailag kifogástalanul járt el. Így okoskodott: ha valaki azt állítja, hogy az Árpád-korban az \acute{a} közmagyar hang volt, annak feltétlenül azt is kell vallania, hogy ebből az \acute{a} -ból valamikor valahogyan \grave{a} lett, különben nem tudja érthetővé tenni a későbbi és mai hangállapotot. SZINNYEI nem is habozott tehát. Megállapította az $\acute{a} > \grave{a}$ „fejlődést“, s ezzel logikailag zökkenőmentessé tette az \acute{a} föltételezését.

Hiába kifogástalan azonban valami tisztán logikailag, az még egyáltalán nem bizonyos, hogy a nyelvtudomány is szó nélkül annak minősíti. Hiába kellett logikailag megtörténnie az $\acute{a} > \grave{a}$ „változás“-nak, hogy nyelvileg valóban megtörtént-e, az már más kérdés, amelyet minden logikai következtetéstől függetlenül is igazolni kellett volna. Egy hangváltozásnak mindig van valamiféle oka, amely elindítja. Hangkörnyezeti, hanghelyzeti, hangrendszeri tényekben vagy más nyelvi mozzanatokban rejlő oka. Egy hangváltozásnak mindig van valamiféle lefolyása: időben és térben terjedve gyorsan vagy lassabban kibontakozik, s ennek a kibontakozásnak nyomai szoktak lenni. Egy hangváltozásnak mindig vannak következményei is, sokszor csak egész lényegtelének, sokszor azonban olyanok is, amelyek kihatnak a hangrendszer többi tagjaira, sőt néha az egész hangrendszerre is.

SZINNYEI a föltételezett $\acute{a} > \grave{a}$ „változás“-nak ilyen nyelvi igazolására, ilyen nyelvi feltárására nem vállalkozott, nem is vállalkozhatott. Nemcsak azért nem, mert az emlékek erre nem adtak támpontot. Gombocznak sem adtak, de ő legalább közeledni próbált az állítólagos történés nyelvi megértéséhez. Ő, amikor még az \acute{a} mellett az \grave{a} -t is felvette az ő- és ó-magyar magánhangzók rendszerébe, úgy képzelte el a nyelvi folyamat lefolyását, hogy a megvolt \grave{a} — talán a XIV. század folyamán — lassanként kiszorította az \acute{a} -t, viszont a palóc nyelvjárásokban fordítva történt a dolog: az \acute{a} állandósult, az \grave{a} pedig kikopott a használatból. Sőt még ennél is tovább ment Gombocz: hasonlóan, de éppen ellenkező kiegyenlítődéssel magyarázta az Árpád-korra föltételezett \acute{a} és \grave{a} további köznyelvi, ill. palóc kialakulását is.

Később Gombocz elejtette az ő-magyar *á*-t, és csak az *á*-t tartotta meg az ős-magyarra és az Árpád-korra vonatkozólag, ezzel azonban feladta az *á-á* feltett kettősségéből eredő magyarázatát is, mert ez egyszerűen értelmét veszítette. De ha ez a feladás nem következett volna is be, aligha tudta volna megmenteni magyarázatát, mert ha valaki megkérdezte volna tőle, hogy kellő nyelv-járástörténeti adatok híján szabad-e közvetlenül összekapcsolni a mai palóc helyzetet az Árpád-kori hangállapottal és a XIV. században állítólag lejátszódott vagy legalább is megindult kiegyenlítődéssel, válasza az ellenvetésre legfeljebb csak — kitérés lehetett volna a kérdés elől.

Mikor az *á* föltételezése diadalt aratni látszott, és az ő- vagy ő-magyar *á*-nak egyetlen pártfogója sem maradt a porondon, az *á > á* „változás“ nyelvi érthetővé tétele még nehezebbé vált. Akik SIMONYI alapján hittek az Árpád-kor végén lejátszódott általános nyiltabbá válásban, azok még esetleg gondolhattak egy megoldás-félére. Arra t. i., hogy az általános nyiltabbá válás következtében az *o*-kból lett *á*-k nagy számukkal indították meg azt a folyamatot, melynek eredménye lett aztán az *á > á*. Tudtommal erre nem hivatkozott senki, de legalább is gondolhatott mindenki, csak éppen SZINNYEI nem, mert akkor ellenkezésbe jutott volna főgondolatával, amely éppen a nyiltabbá válás általánosságát tagadta.

Talán itt látszik meg a legjobban, hogy milyen belső ellentmondás volt SZINNYEI főgondolata: olvasási módja és mellékgondolata: az *á* föltételezése között. Az első segéd-hipotézis, amely az *á*-t támogatni volt hivatott, élével a főgondolat ellen irányult.

Éz a belső ellentét azonban egymagában nem lett volna tragikus, hisz mélyen elrejtve lappangott csupán. Külsőleg csak annyi látszott, hogy a nyelvilleg igazolatlan *á > á* felvétele zökkenéstelen átmenetet biztosít az Árpád-kori *á* és a későbbi közmagyar *á* között.

IV. Az előbb azt állítottam, hogy az Árpád-kori, sőt későbbi alakjában: az Árpád-kori és ő-magyar *á* föltételezése eredetileg nem volt segítő munkahipotézis, és később sem vált azzá, mivel más kérdésekben nem gyújtott világot. Ez az állítás talán aggályosnak látszhatik egyeseknek, azoknak, akik arra gondolnak, hogy a legrégebbi jövevényszavainkhoz fűződő problémák közül egyben, ha nem is vitt el a megoldáshoz, de legalább egyengette a kibontakozás útját.

Ismeretes, hogy jövevényszavainkban feltűnő kettősség van az átadó nyelv illabiális *a* (*á*)-jával szemben: a mai köznyelvben vagy *á* vagy pedig *a* jelentkezik. Hogy csak két körből említsek példát, a török és szláv eredetű szavaink köréből:

ál, bársony, gyász, szám, sátor — de *alma, barom, csat, kapu, saru, tar* stb.,

bálvány, gát, kád, kovász, mák, oláh, rác — de *gatya, haraszt, malac, olasz, parittyá* stb.

E kettősség nem került el kutatóink figyelmét. ASBÓTH szláv jövevényszavaink kettős viselkedésének a nyitját a szláv átadó nyelvben kereste, mondván: szláv *a*-nak akkor felel meg a magyarban *á*, ha a szó a bolgárból való, *a* pedig akkor, ha szerb-horvát átvételről van szó. MELICH (NyK. XXXIX, 34) csakhamar kimutatta azonban, hogy ennek a magyarázatnak éppen a legbolgárabb jövevény, a *mostoha* nem engedelmeskedik. Rámutatott MELICH arra is, hogy a *rác* szó biztosan nem bolgár eredetű, pedig ASBÓTH szerint annak kellene lennie, és még hozzá magánhangzója is rövid lehetett az átadó szerb nyelvben, nem pedig hosszú.

MELICH természetesen nem elégedett meg ASBÓTH nézetének a megcáfolásával, hanem megkísérelte, hogy egy jobbat állítson a helyére. „Kétségtelen dologi — mondotta — hogy a m.-ban a szláv *a*-nak hol *á*, hol meg *a* felel meg: pl. *oláh*, de *olasz* (alakv. *olosz* is). Ha az *á* az első szótagban fordul elő, a nyúlás a magyarban is megtörténhetett“ (i. h. 35). Ha ugyanis a latin *arboſ*, *pardus*, *arcus* stb. szavakból nyelvünkben *árboç*, *párduc*, *árkus* lehetett, „nem látom át — mondja MELICH — miért ne keletkezhetett volna rövid szláv első szótagbeli *a*-ból is a magyarban *á*. Én első szótagbelieknek veszem eredetük szerint a lat. *gradus*-ból lett *grádics*, szláv *dragō*, *draga*, *drago* = m. *drága* s velük egy típusú szavakat is Ha azonban a m. szó első tagja rövid *a*-val van (pl. *Balaton*, feltehető régi m. **Blatin*, *Baranya*, *gatya*, *haraszt*, *Karaszna*, *szalad* stb.), vagy ha a hosszú *á* (vö. *kovács*: bolg. *kováč*...) vagy rövid *a* (vö. *palota*, régi m. *palata*: bolg. *polata*) az első szótagon túl van, ilyenkor a hangzó quantitasának magyarázatáért a szláv nyelvekhez fordulok“ (uo.).

MELICHnek ez a magyarázata kétségtelenül jobb volt ASBÓTHénál, de valójában alig tartalmazott pozitívumot. Az egyetlen pozitívum az volt, hogy az első szótagi szláv *a* megnyúlhatott,

mégpedig a magyarban. Hogy miért történt meg ez a nyúlás, arról már nem szólt részletesebben MELICH. A magyar hangsúly hatására talán, mint BALASSA (TMNy. 164) is gondolta? De akkor miért nem nyúlt meg minden szláv vagy egyéb eredetű szavunk első szótagjában?

A magyarázat többi része nagyon ígéretesnek látszott. Azt a hitet keltette, hogy össze kell csak egyszer állítanunk szláv jövevényszavainkat, s akkor a megfelelően kikeresett és értékelt szláv előzmények mindjárt világot derítenek majd az egész rejtélyes *a||á* kettősségre! Sajnos azonban, erre a feladatra mindmáig senki sem vállalkozott, így máig sem tudjuk, van-e valami pozitívum a magyaráznak a szláv quantításra utaló részében.

MELICH hozzászólása nem juttatta nyugvó pontra a kérdést. A kevésbé aggályoskodók ugyan bizonyára azzal nyugtatták meg magukat, hogy az *a* és *á* kettős megfelelés kérdése voltaképpen nem is magyar nyelvészeti, hanem szlavisztikai probléma, de a kétkezdőbbek nem hagyták ennyiben a dolgot. HORGER: MNy. VII (1911), 154—61 nem is titkolta kételyeit. Szerinte lehetséges, hogy az első szótagbeli *á* némely esetben a magyar hangsúly hatásának az eredménye, de ez a föltevés sokkal bizonytalanabb, mint az első pillanatban látszik. Azt is megengedi HORGER, hogy más esetekben valamely nyelvi quantitást ismerő szláv (szerb-horvát, szlovén) nyelvből való a magyar nyelvi hosszúság, de rögtön hozzáfűzi, hogy „nem egyszer még ezzel sem fogunk célt érni“ (i. h. 154). S mi van a török jövevényeink *á* hangjaival? — kérdi HORGER.

Ez a kérdés nagyon nyugtalanítóan hatott a maga idejében. Akkortájt az volt ugyanis a közfelfogás, hogy a törökség általában nem ismeri és nem is ismerte a nyelvi quantitást, arra tehát akkor semmiképpen sem lehetett hivatkozni, hogy a magyar *a* és *á* kettősségnek török háttere van.

Még inkább aktuálisá tette a kérdést GOMBOCZ munkája (BTLw.), mely a honfoglalás előtti török jövevényszavaink kérdését részletesen és behatóan tárgyalta. GOMBOCZ szeme rögtön megakadt a török *a* kettős magyar megfelelésén. Az általa megvizsgált anyagban

az egytagúaknál	8 <i>á</i> és 3 <i>a</i>
a kéttagúaknál	<u>9 <i>á</i> és 18 <i>a</i></u>
összesen	17 <i>á</i> és 21 <i>a</i>

megfelelést talált, tehát az egyikre majdnem annyit, mint a másokra „Der grund dieser doppelten vertretung — mondotta i. m. 140 — muss ohne zweifel im ungarischen gesucht werden.“ Igen, az elsőszótagi *á* esetében lehetne ugyan gondolni egy másodlagos nyúlásra, mely a magyar hangsúly folyományaként következett volna be, ahogy BALASSA is, MELICH is gondolta, „auf die frage aber, warum diese ‚secundäre dehnung‘ in einigen fällen eingetreten ist, in anderen aber nicht, bleibt sowohl BALASSA, wie auch MELICH die antwort schuldig“ (i. m. 141).

GOMBOCZ maga lát ezután magyarázathoz. Az egytagú szavak *á* || *a* kettősségét fgr. fokváltakozással próbálja érthetővé tenni. Ennek eredményeként ugyanis szerinte az előmagyarban igen gyakoriak lehettek az olyan paradigmaticus magánhangzó váltakozások, mint amilyenekről a *ház ~ haza, lány ~ langyos, vág ~ vagdal, három ~ harmad, nyár ~ nyarat* stb. még ma is tanúskodnak. Amikor legrégebb török eredetű szavainkat átvettük — tehát az ős-magyarban — még színtén nagyon eleven lehetett ez a váltakozás. Mivel ez a főváltakozás megvan az egyik biztosan régi török jövevényünknel (*sár ~ sarat*) is, feltehetjük, hogy a többiek is beilleszkedtek e főváltakozásos alakok rendjébe, csak hogy amíg egy részüknel (*szám, szán*) az erőfokot tartalmazó *á*-s alak, addig másoknál (*csat, tar*) a gyengefokú *a*-s alak általánosult egy-egy másodlagos analógiás változás következtében.

A magyarázatnak ez a része magában véve nem lett volna valószínűtlen, de a fokváltakozásra épült, amelyet a mássalhangzókra sem fogadott el mindenki, sőt annak is a legmerészebb hájtására: a magánhangzó fokváltakozásra. El kell csak olvasni GOMBOCZ erre vonatkozó dolgozatát (NyK. XXXIX, 229—74), és mindenki láthatja, hogy a szerzőnek sokkal nagyobb volt a hite, mint amire anyaga feljogosította volna.

GOMBOCZ természetesen nem állt meg magyarázatában az egytagúaknál. A kéttagúak első szótagjában előforduló magyar *á*-kat egy későbbi nyúlásnak tulajdonította, amely a második szótagban álló *á* asszimiláló hatására következett volna be. Így magyarázta az *ártány, csákány, sárkány*-félék első *á*-ját, de idevonta az *árpa, gyáva, káka*-féléket is, mert ezek ragozott alakjaiban is *á* volt a következő szótag hangzója (*árpát* stb.).

Erre két megjegyzésünk lehet: 1. a közölt magyarázat az olyanokra, mint az *árok, bársony, sátor* stb., nem illik; 2. ha a

török *arpa*-ból a magyarban *árpa* lett az *árpát*, *árpák* miatt, miért nem lett a *baltát*, *balták* helyett **báltát*, **bálták*, s ezek hatására **bálta*?

Ami a nem első, hanem második vagy harmadik szótagi török *a* megfelelőseit illeti, GOMBOCZ itt is konstatálja a kettős megfelelőseket (*kantár*, *kocsány*, *szakál*, *boszorkány* — de *bicsak*, *csabak*, *kobak*), azonban a jelenség okára már csak ezt mondja: „Die ursache dieser dehnung ist mir nicht recht klar; vielleicht könnte sie mit der türkischen betonung auf der letzten silbe in zusammenhang gebracht werden. Es ist beachtenswert, dass die dehnung nur vor *-l*, *-r* und *-n* stattfand, und dass die wörter auf *-ak* (und *-am*) den ursprünglichen kurzen vokal bewahrten“ (i. m. 145).

GOMBOCZnak — mint láttuk — az volt a kiinduló nézete, hogy a török *a* szabályos megfelelője a rövid magyar *a*, ha tehát valamely török jövevényünkben *á* van, annak oka a magyarban keresendő. Így magyarázta ezt az egytagúaknál (a fokváltakozásba való beilleszkedéssel) és a kéttagúak első szótagjában (a következő szótag *á*-jának asszimiláló hatásával). Itt, a nem első szótagi *á*-knál már megakad, sőt elhagyva kiinduló pontját, a törökbe helyezi vissza a nyúlás okát! A kiinduló pont és a végső magyarázat ellentmondása egészen nyilvánvaló.

De fogadjuk el a magyarázatot úgy, ahogy készült, és kíséreljük meg végiggondolni. Fogadjuk el, hogy az utolsó szótagi magyar hosszú magánhangzó, az *á*, a török véghangsúly eredménye. Ha a török véghangsúly ilyen nyújtó hatással volt a magyarban, mint a *kantár*, *szakál*-félék GOMBOCZ szerint tanúsítják, miért nem **bicsák*, **kobák* van a magyarban, holott ezek török előzményei is véghangsúlyosak voltak?

Ha pedig arra gondolunk, hogy csak az *-l*, *-r*, *-n* előtti helyzetben történt meg a nyúlás, mint GOMBOCZ kiegészítőleg állította, *-k* és esetleg *-m* előtt meg nem, akkor logikusan csak az gondolhatjuk, hogy a nyúlást, ill. az eredeti rövidség megőrzését a magyarban helyzeti okok döntötték el, nem pedig a török véghangsúly!

Akárhogy forgatjuk is tehát a dolgot, GOMBOCZ nem tudta megmagyarázni jövevényeink kettős viselkedését a török illabiális s az akkori felfogás szerint köz- és ős-török viszonylatban csak rövid hangként számbajövő *a*-val szemben.

De nem sikerült ez HORGERnek sem, aki a BTLw. megjelenése után nemsokára részletesen foglalkozott a kérdéssel „Régi török jövevényszavaink hangtani tanulságaihoz“ c. tanulmányában (MNy. X [1914], 7—15, 107—17).

HORGER mindjárt azzal kezdte a kérdés megmunkálását, hogy az illabiális *a* (*á*) SZINNYEI-féle föltételezéséhez kapcsolta az egész kérdést. „Hogy a magyar nyelvnek az Árpádok korában volt rövid *á* hangja, mégpedig nemcsak nyelvjárásilag, mint ma is egyes székely és palóc vidékeken s néhány kisebb nyelvjárászigeten, abban nem lehet kételkednünk — mondotta —. Ezt kétségbevonhatatlanul behozonyította már SZINNYEI JÓZSEF ... s azóta is számos olyan körülmény merült föl, melyek mind megerősítik SZINNYEI-nek maholnap húszéves tanítását“ (i. h. 7).

Ez az *á* — folytatja HORGER — két irányban való fejlődés következtében tűnt el: részint *á*, részint *a* (*á*) lett belőle. „Hogy milyen feltételektől függött *á*-vá vagy *a*-vá való fejlődése, arról eddig semmit sem tudunk, mert mindeddig nem volt módunk elválasztani eredetileg *á* hangú szavainkat azoktól, melyeknek mai *á* vagy *a* hangjai helyén már akkor is *á* vagy *a* (tehát nem *á*) hangzott“ (i. h. 8). Most, hogy Gombocz feldolgozta régi török jövevényeinket, már inkább hozzá tudunk nyúlni a kérdéshez, mert ezek közt van „egynéhány tucat olyan szó, a melyekről biztosan tudjuk, hogy a magyar nyelvnek egy régibb korában csakis rövid illabiális *á* hangozhatott bennük“ (uo.). Ha tehát ma *á* vagy *á* (*á*) jelentkezik ezekben, akkor a változás csak a magyarban történetett meg (uo.).

Gombocz foglalkozott ugyan ezzel a kérdéssel, de a főszabályt — HORGER szerint — nem ismerte föl, pedig ennek a fölismerése nem lehetetlen, csak megfelelően kell csoportosítanunk az adatokat. E célból HORGER átrendezi Gombocz anyagát. Ahol csak valamire is tud hivatkozni, mindenütt egy praeconcipiált szótagszabály (vö. MNy. VII, 155) szerint osztja be az adatokat.

Az átcsoportosítás után a következő végső képbe foglalja HORGER a török *á* magyar elsőszótagi megfeleléseit:

egytagú szavakban	{ 10 <i>á</i> : <i>ál, gyász, sár</i> (vö. <i>sárga</i>), <i>szál,</i> <i>szám, szán, gyárt, ár, báj,</i> <i>sár;</i> 2 <i>a</i> : <i>tar, csat</i> ;
többtagúakban	
	{ 30 <i>a</i> : <i>alma, baka, bakó, balta, ba-</i> <i>rom, csabak, csalán, dara,</i> <i>gyaláz, gyarló, gyapju, ha-</i> <i>rang, kantár, kapu, karó,</i> <i>sarló, saru, szakál, szapu, sza-</i> <i>tócs, tanú, tarló, gyartya,</i> <i>csapa, bajtorján, baszorkány,</i> <i>kalakány, arpa, gyarat, basz;</i> 2 <i>á</i> : <i>bársony, sátor.</i>

E képből mindjárt le is vonja HORGER az elsőszótagbeli főszabályt, mondván: az „egytagú szó *á* [nyilván sajtóhiba *á* helyett] -ja az Árpád-korban megnyúlt, többtagú szó első szótagjának *á*-ja pedig labializálódott“ (i. m. 12). Azokat az eseteket, amelyek nem követik e főszabályt, HORGER analógiával magyarázza, így pl. a *tar* és a *csat* *a*-ját a *tarolni, csatolni*-félékkel, amelyekben az *a* szerinte szabályszerű, a *bársony* és *sátor*-nál pedig olyan szórványos megnyúlásra gondol, amelyet esetleg a magyar hangsúly hatásának tulajdoníthatunk, és amilyent egyéb jövevényszavainknál (pl. *árboe, pádimentum, párdue* stb. stb.) is tapasztalhatunk (i. m. 13).

Sok, nagyon sok kifogást tehetnénk már HORGER csoportosítása ellen is. Így pl. számonkérhetnők, hogy miért hagyta ki az *arpa* szót a *bársony* és *sátor*-félék közül, miért vette föl csak a nyj. *arpa* alakot, holott a *gyárt*-nál ezt az alakot is besorozta összeállításába, meg a *gyarat*-ot is? Vagy miért tette az *árok* szavunkat *árk* alakban az egytagúak csoportjába, holott az átadó nyelvben is kéttagú volt a szó (*aryk*)? Viszont miért sorozta 'futuere' jelentésű igénket a kéttagúak közé, amikor az átvett alak csak egytagú lehetett?

De mindezeket és az ezekhez hasonló aggályokat akár el is hallgathatjuk, mert a több ponton legalább is önkényes csoportosításból leszűrt főszabály még súlyosabb hibákban szenved.

Az egyik főhibája, hogy statisztikai és csak statisztikai magyarázatot ad a feltételezett $\bar{a} > \bar{a}$ és $\bar{a} > \bar{a}$ „fejlődésekre“ vonatkozó-

lag. Mert jó, fogadjuk el bebizonyított és megfellebbezhetetlen tényként, hogy török jövevényeink első szótagjában a szerint nyúlt meg vagy labializálódott a feltett eredeti *á*, hogy hány szótagú volt a szó, de kérdezzük meg, miért hatott nyújtólag az egyszótagúság és miért labializált a többszótagúság ténye?

De az egytagúak egyszótagúsága tekintetében is baj van. Hiszen ezek az egytagúak az átvétel pillanatában lehettek csak egytagúak, s mihelyt ez a pillanat letelt, mindjárt beilleszkedtek a magyar szavak ragozási rendjébe, amelyben nemcsak a *szám*-nak volt létjogosultsága, hanem a *számot*, *számok*-féléknek is, nemcsak a *szán*-nak, hanem a *szánunk*, *szántok*-nak is. Miért engedelmeskedtek ezek mégis az egytagúság nyújtó hatásának, mikor ragozási alakjaik között nyilván a többtagúak voltak többségben?!

Ami pedig a *bársony* és a *sátor* magyarázatának azt a részét illeti, hogy *á*-juk ugyanúgy értendő, mint a latin, szláv, olasz jövevényeink *á*-ja, az nem egyéb, mint a logikából jól ismert petitio principii, hisz az *árboč* stb.-félék maguk is értelmezésre szorulnak!

Mielőtt HORGER tovább menne, megnézi, hogy hogy fest ez az ő elsőszótagi főszabálya a legrégebb szláv jövevényeinknél. Az egytagúaknál a *gát*, *kád*, *mák*, *rác*-félék, sőt a szókezdő msh. csoport feloldásával többtagúakká vált *barát*, *garád*, *kovász*, *oláh*-félék mutatják is a szabály szerint várható nyúlást, de a *haraszt*, *malac*, *szalad* már rövid magánhangzót hoz. Ezeket a rövid hangzós alakokat azonban természetesen úgy kell magyaráznunk, ahogy a *tar*-t és a *csat*-ot, HORGER szerint: analógiával.

Eddig csak még megy valahogy a dolog, de a többtagúak első szótagjára térve hirtelen felborul a helyzet. Itt is sok példát tud ugyan felsorolni HORGER a szabálya szerint való *a* megfelelésre (*Balaton*, *gadóc*, *kalangya*, *ladik*, *szalma* stb.), de feltűnően sok az *á*-s szó is, nem úgy, mint a török átvételeknél, ahol ilyen csak kettő akadt. A *bálvány*, *bárány*, *császár*, *kádár*, *kárász* s a szerinte velük együtt említhető *bánya* (vö. *bányát*), *drága*, *hála* stb.-re a GOMBocz-féle asszimilációs magyarázatot ajánlja, de ő sem veszi észre, hogy a *gyantár*, *nadály*, *nadrág*, *naszád* stb. második szótagjában is *á* van, s ez még sem hasonította magához az első szótag magánhangzóját!

De még ezzel a „kisegítéssel” sem megy sokra HORGER, mert még mindig van elég példája a többtagúak elsőszótagi *á*-jára. Ezeknél hivatkozik tehát arra, hogy néhány esetben „a

hangsúly hatása alatt nyúlhatott meg az *á*, épp úgy, mint a török *bársöny* és *sátor* szavakban“ (i. m. 15). HORGER nem veszi észre, hogy ezzel egy logikailag tilos körbe lép. Ez a *circulus vitiosus* azzal indul, hogy a *bársöny* és a *sátor* szavakat HORGER szerint olyan nyúlással kell magyaráznunk, mint aminőt más eredetű, köztük szláv nyelvekből való szavainkban is tapasztalhatunk a magyar hangsúly hatására (l. feljebb!), s azzal zárul, hogy a szláv (és más) eredetű szavaink hasonló helyzetű *á* hangjait viszont úgy, ahogy a *bársöny* és a *sátor á-ját!*

S ha mindez még így sem magyarázna meg minden *á*-s példát, akkor HORGER szerint gondolhatunk arra is, hogy az ilyen szó „valamely quantitást ismerő délszláv nyelvből került a magyarba“ (i. m. 15).

HORGER maga is érezhette, hogy baj van elsőszótagi főszabályával. Maga is elismerte, hogy a szláv jövevények nem valának „olyan világosan“ ebben a kérdésben, mint a törökök állítólag tették, de azzal áltatta magát, hogy azért olyant sem vallanak, ami ellentmondana az általa kimondott tézisnek (vö. 15).

Mi egy lépéssel tovább is mehetünk, és az előbbieik alapján nyugodtan kimondhatjuk: HORGER elsőszótagi főszabálya sem a török, sem a szláv, sem pedig más jövevénytiszavainkban nem tudta megmagyarázni az átadó nyelv *á*-jának kettős magyar megfelelését.

HORGER ezután megpróbálja alkalmazni szabályát finnugor szavainkra is, majd visszatér főtémájához, és most már a nem első szótagi török *á* megfeleléseit veszi szemügyre jövevénytiszavainkban. Különbséget tesz utolsó és nem utolsó szótagi helyzet között.

A nem utolsó szótagi helyzetre a köv. példákat említi: *kalakán*, *kanyaró*, *sárkány* (< *šarakan), *borju* (< *buraju), *gyapju* (< *žapczy), és idetartozónak mondja esetleg a *bosszant*-ot is. Három szóban rövid hang van, ma *á*, korábban *á*, s szerinte a többiekben is ez lehetett a megfelelés, vagyis nyúlás nem történt.

Tiszta példa az említettek között csak kettő van: a *kalakán* és a *kanyaró*, a többivel nem igen lehet mit kezdenünk, mert nem első és nem utolsó szótagi magyar *á* illetve *á*-jukra nincs adatunk. A *kalakán* is gyanús, mert nem értjük, hogy az utolsó szótag *á*-jának asszimiláló hatására miért nem nyúlt meg legalább az előtte álló szótag magánhangzója?

Az utolsó szótagi megfelelésekre HORGER összeállítja a mai *á*-s (*csákány, cickány, kantár, kocsán, sárkány, szakál, boszor-kány, bojtortján, kalakán, oroszlán*) és *a*-s (*bicsak, csabak, gyarat, harang*) megfeleléseket, s levonja belőlük a tanulságot, vagyis azt a szabályt, hogy török jövevényszavaink utolsó szótagjában az eredeti *á* hang *-l, -r, -n (> -ny)* előtt megnyúlt, minden más esetben *á* lett belőle (i. m. 114).

Mint látnivaló, HORGER e ponton jobbjára csak ismétli Gombócznak már megbeszélt megállapítását, azzal az eltéréssel, hogy nem hivatkozik a nyúlással kapcsolatban a török hangsúlyra. Ennek az eltérésnek a figyelembevételével HORGERTŐL csak azt kérdezhetjük, hogy miért nyúlt meg bizonyos mássalhangzók előtt az eredetinek feltételezett magyar *á*, mások előtt meg miért labializálódott?

Ha esetleg azzal válaszolna kérdésünkre HORGER, hogy maga az *l, r* és *n* volt nyújtó hatással az *á*-ra és más mássalhangzó nem, minden lehetséges ellenvetést félretéve csak azt kérdeznők még: miért nem nyúlt meg a *harang* második *a*-ja vagy a *bosszant-é*, különösen az utóbbié, melyet az utolsó szótag példáinál meg sem említ HORGER, holott a nem utolsó szótagiak közé maga is csak „esetleg“-gel sorolta be előzőleg e szavunkat?¹⁾

¹⁾ A török jövevényeink tekintetében legújabbban felmerült a lehetősége annak is, hogy esetleg számolnunk kell az átadó nyelvi quantitással, éppúgy, mint pl. a szlávoknál. A legutóbbi években ugyanis kiderült, hogy egyes török nyelvek ismernek, sőt régebben is ismertek nyelvileg hosszú magánhangzókat, nemesak rövideket, vö. LIETZL: *Journal Asiatique* CCXXX (1938), 177—204; MNY. XXXIV, 65—76.

RÄSÄNEN (FUF. XXIV [1937], 246—55), aki szintén felismerte e tényállást, mindjárt meg is próbálta hasznosítani felismerését legrégibb török jövevényeink *á* és *a* megfeleléseinek tisztázására. Dolgozatában főleg turkomán és egy-két jakut adatra támaszkodva a következő megállapításokat teszi: 1. az egyszótagú *ál, báj, gyász, sár* 'gelb', *sár, szál, szám, szán* és *táj* (?) szavak turkomán, ill. jakut megfelelőiben *ā* van, a 'futurer' jelentésű igénk turkomán és jakut megfelelőjében viszont rövid a magánhangzó; a *csat*-nál már bizonytalannak látja R. a helyzetet; 2. a kétagúak közül az *alma, balta, csabak, dara, kapu, karó, saru, szakál* és *szatócs* rövid (elsőszótagi) *a*-jával szemben a turkománban szintén rövid az *a*; 3. az olyan kétagú magyar szavak közül, amelyeknek az első szótagjában *á* van, csak a *sátor*-nak van turkomán *ā* megfelelője, mert az *árok, árpa, gyárt* (turkom. *jarat*) megfe-

Ezzel nagy vonásokban számot is adtunk azokról a kísérletekről, amelyek jövevényszavaink *á* és *a* megfelelési rejtélyének megfejtésére irányultak. Olyan tudósok próbálkoztak a megfejtéssel, mint ASBÓTH, MELICH, GOMBOCZ és HORGER, de az eredmény csak a nyitvahagyott kérdéseknek és a felvetett vagy felvethető kételyeknek hosszú-hosszú sora volt, s az is mindmaiglan.

Az ismertetett munkálatok közül különösen HORGERÉ volt fontos számunkra, mert az ő dolgozatában került kapcsolatba jövevényszavaink kettős megfelelésének ügye a SZINNYEI feltételezte illabiális *a* (*á*) kérdésével a leghatározottabb formában. A magyarban egykor megvolt *á* — mondotta HORGER — jövevényszavaink tanúsága szerint kétféleképp fejlődött tovább: vagy megnyúlt vagy labializálódott. Formulában kifejezve: $\bar{a} > \bar{a}$, ill. $\bar{a} > \bar{a}$.

Ezzel az utóbbi formulával már korábban is találkoztunk: SZINNYEMÉI (I. a III. fejezetet). Akkor azt mondtuk róla, hogy az első hajtása volt az *á*-hipotézisnek, mégpedig szükségképeni

előli a turkománban rövid *a*-val jelentkeznek, e magyar szavak *á*-ja tehát valószínűleg a magyarban fejlődött (i. h. 251—2).

RÁSÁNEN e megállapításaira több megjegyzésünk van. Az egyik az, hogy kétségtelenül nagy merészség a turkomán és jakut alakokat közvetlenül kapcsolatba hozni a magyar szavakkal. LIETH ennél sokkal óvatosabban járt el; alig érintette a magyar vonatkozásokat, jölehet ő a török mgh. quantitást történetileg is kiépítette, hisz kimutatta, hogy már a XI. sz.-ban is nyomuk van a török hosszú magánhangzóknak. Minthogy a honfoglalás-előtti török jövevényeinkre vonatkozólag még egy XI. századi török tény sem mond sokat, az óvatosság valóban csak helyeselhető.

Ami pedig a részleteket illeti, RÁSÁNEN megállapításait önmagukban és az előbbi általános kifogástól függetlenül nézve elmondhatjuk, hogy közülük csak az 1. rendelkezik némi meggyőző erővel, bár a *csat* bizonytalan volta és a *tar* hiánya erősen érezhető. A 2. pontból egész sereg *a*-s szavunk maradt ki (*bakó*, *barom*, *csalán*, *gyaláz*, *gyarló* stb. stb.), s a megemlítettek közül a *szakál á*-ját sem értjük, mert a turkománban ennek is rövid a megfelelője: *sakal*. A 3. pont viszont egészen kiábrándító, hisz csak a *sátor*-ra tud kádenciát, míg az *árok*, *árpa*, *gyárt* hosszú mgh.-ja éppen ellene szól a RÁSÁNEN szerinél való várakozásnak.

RÁSÁNEN csak ezt a három legutolsó példát utalja vissza a magyar hang-történet keretébe. Ha majd elkészül beígért részletes munkája erről a témáról, bizonyosan ő is látni fogja, hogy sokkal, de sokkal több példa fog magyar magyarázatot kívánni.

hajtása, amely nélkül ez a hipotézis meg sem tudott volna állani. Azt is mondtuk róla, hogy nyelvileg igazolatlan volt ugyan, de legalább külsőleg zökkenéstelen átmenetet biztosított egy fel-tételezett korábbi és egy valóban létezett s ma is fennálló állapot között. Most, a jövevényszavaink vallatása után ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy ez az $\acute{a} > \bar{a}$ formula a jövevényszavainkon át sem kapott belső értelmet, hisz még azt sem lehetett vele kapcsolatban megállapítani, hogy milyen körülmények között játszódott le, ha ugyan valaha is lejátszódott, ez a „labializálódás“.

Az $\acute{a} > \bar{a}$ formula már új hajtás, sorrendben a második, amely SZINNYEI mellékgondolatából sarjadt. Sokakra bizonyára azért tett jó benyomást ennek a megfogalmazása, mert végeredményben a jövevényszavak egy nagy csoportjában jelentkező \bar{a} -kat közelebb hozta az átadó nyelv hangállapotához, mégpedig azáltal, hogy közbülső foknak beiktatta a magyar \acute{a} -t. De ez a formula is csak külsőleg festett tetszetősen, a belső lényegét illetőleg nem magyarázott mit sem. Ezen kívül nem is lehetett ezt a formulát a nyelvi anyagra alkalmazni, mert hiába állították fel a legkülönbözőbb szabályokat arra vonatkozólag, hogy milyen esetekben érvényesült a formula, a jövevényszavak sehogyssem illettek bele a szabályok kijelölte keretekbe. A jövevényszavak dacoltak minden felállított szabályszerűséggel, és dacolnak még ma is.

Ebben az $\acute{a} > \bar{a}$ formulában — hogy mindent elmondjunk róla — még csak egy olyan rejtett él sem volt SZINNYEI főgondolatával szemben, mint aminőt az $\acute{a} > \acute{a}$ -nál az előbb láttunk. Teljesen közömbös volt vele szemben.

V. Annál többet ártott a SZINNYEI-féle Árpád-kori nyelvemlékelvasási módnak egy harmadik formula: az $\acute{a} > o$ vagy teljesebb alakjában: $\acute{a} > o > \acute{a}$. Ez volt az a „hangváltozás“, amelyen elbukott SZINNYEI törzsgondolatának igaza; ez hallgatatta el SZINNYEI legbeszédesebb érveit és bizonyítékait.

E formulát MELICH szerkesztette meg, s mint állítólag megtörtént $\acute{a} > o$ hangváltozást egy felolvasásában igazolta (vö. Gombocz: Klebelsberg-Emlék 158). Ez a felolvasás Gombocz szerint „Jávor, juhar, ihár“ címen hangzott el, valószínűleg a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, a tizes évek elején. Gombocz (uo.) már 1925-ben is sajnálattal állapította meg, hogy ez az előadás nyomtatásban nem jelent meg, mi csak még jobban

sajnálkozhatunk, mert bár 1942-t írunk már, de ez a közzététel még mindig nem történt meg.

Hogy mik voltak MELICH bizonyítékai erre az $\acute{a} > o$ -ra, azt én, aki az előadást — sajnos — nem hallottam, nem tudhatom. Bizonyosan meggyőzők lehettek az érvek, mert ez a megállapítás azután egyik sarkétételévé vált a magyar hangtörténeti kutatásnak. A különös csak az, hogy bár talán mindenki — maga SZINNYEI is — elfogadta ezt a tételt, senki sem szorgalmazta — ha csak nem szóban —, hogy a bizonyítékok nyomtatásban is napvilágot lássanak. Erre mindig szükség van, különösen, ha olyan fontos dolgról van szó, mint ebben az esetben.

A formula első csírái — ha jól látom — MELICH-nek egy 1905-ös dolgozatában („Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez. Az a hang Árpád-kori előzőjének jelölése“: NyK. XXXV, 113—26) bukkantak fel. Itt MELICH vitába szállt SZINNYEI olvasási módjának egyes részleteivel, különösen azokkal, amelyeknél SZINNYEI akkortájt még a VOLF-féle elméletre is támaszkodott. A SZINNYEI-féle \acute{a} -hipotézist MELICH elfogadta, annak ellenére, hogy a föltételezés három támasztéka közül kettőt nem látott igazoltnak, mert hogy az \acute{a} -t megelőző szótagokban és az idegen eredetű szavainkban olyan következetes lett volna az Árpád-kori a írás, mint ahogy SZINNYEI állította, azt MELICH kétségbe vonta. Ném fogadta el SZINNYEI-nek azt a megállapítását sem, hogy régi nyelvemlékeink hangjelölése ingadozó, mert MELICH szerint az ingadozások csak egészen csekély számúak, sőt, ha egy-egy szónak az alakjait időrendbe állítjuk, a legtöbb esetben a legnagyobb szabályosságot tapasztalhatjuk. Ha pl. összeállítjuk a ma \acute{a} -val hangzó szavainkat, amelyekre a régiségből o -s alakokat is tudunk, igen sok szónál azt fogjuk találni, hogy az o -val írtaknál régebbi alakokban a fordul elő az o helyén, s ezt az o -t később megint a váltja fel.

A többé-kevésbé ismert eredetű szavaink közül MELICH hatot (*Bálaton, Fancsal, Aszó, Asszony, Magyar, Haram*), az ismeretlen vagy bizonytalan eredetűek közül négyet (*Szarm, Apa, Taksony, Tas*) említ olyant, amelyről tudjuk vagy feltehetjük, hogy illabiális a (\acute{a})-ja volt eredetileg. Ha megnézzük ezek legrégibb írott előfordulásait, azt találjuk, hogy a magyar vagy idegen emlékekben eleinte a -val vannak írva, majd később o -val, majd még később ismét a -val (pl. 1055: *balatin, bolatin*, Anony-

mus: *bolotun*, Kézai: *bolotum*, Verancs.: *Balatom*; Const. Porph.: *Táξis*, Anonymus: *Thocsun*, Kézai: *Tocsun*, később *Taxon* stb.).

Nem tudom, hogy egy magyar hangjelöléstörténeti kérdésnél mennyire eshetnek latba magyar vonatkozású, de végeredményben idegen (Const. Porph., arab kútfők) feljegyzések, én azonban hajlandó vagyok valamennyit elfogadni egy kivételével: a *Haram*-nál ugyanis MELICH nem közöl egyetlen korai *a*-s alakot sem magyar, sem idegen kútfőből, tehát ezt ki kell vennünk anyagából. Még azzal sem aggályoskodom, hogy a MELICHTŐL ismeretlen vagy bizonytalan eredetűnek jelzett négy idevonása jogosult-e, éppen az etimológiai bizonytalanságuk miatt. Mind a kilenc példát elfogadom bizonyítékul egy magyar *a-o-a* jelölési sorrendre, amelyet MELICH így rögzít időbelileg: a XI—XIV. században előbb *a*, majd *o*, a XIV. század után megint *a* az írás (i. h. 124).

Ha MELICH megmaradt volna e maroknyi példájánál, s csak ezek alapján állította volna föl említett sorrendjét, dolgozata egy darabig talán megállta volna a helyét, MELICH azonban tovább ment, és egy különös fordulattal új mederbe terelte a kérdést. „Abból a korból azonban — mondotta —, mikor a mai *m. á* hangot legrégebben *a*-val (= a későbbi *o*-val) jelölték, nem áll valami sok példa rendelkezésünkre. A példák számát azonban tetemesen szaporíthatjuk, ha figyelembe veszünk olyan szavakat is, a melyekben *a* az eredeti hang, a mi legrégebben feljegyzett alakunk azonban csak *o*-val van. A fentebb kifejtettek [azaz a tíz, ill. kilenc példa] alapján ilyenkor is *a*-val írottat kell régibbnek föltételeznünk“ (i. h. 121). S mindjárt fel is sorolja példáit, szám szerint kilencet (*Aba*, *Alap*, *Amadé*, *Aranyas*, *Lapincs*, *Maros*, *Márton*, *Ravasz*, *Strassburg*), sőt ha az előljárónak megtett *haraszt*-ot is számoljuk, tízet.

Mit bizonyítanak azonban ezek a példák? Azt, hogy mind-egyikük legrégebb írott feljegyzéseiben — MELICH szerint is — *o* van, majd azután *a* is, később pedig főleg *a* (vö. 1055: *Oluphelia*, Anon.: *Oluptulma*, később *Olup*, *Olop*, majd *Alap*). E példák nem hogy szaporítanak, egyenesen lerontják a megelőző kilenc-tízről leszűrt tanulságot, mert nem *a-o-a* kronológiai rendet tanúsítanak, hanem legfeljebb csak egy *o-a*-t!

MELICH arra hivatkozik, hogy e példák idegennyelvi eredetijében *ā* volt, s ezért a magyarban is *ā*-nak kellett lennie bennük,

s ezt a magyar *á*-t tükröznie kellett az írásnak is, mégpedig egy *a* betűvel. A tény azonban az, hogy nem tükrözi! Az egész hivatkozásban egy pozitívum van csak: az idegennyelvi *á*, a többi föl-tételezés, amelyhez legalább is szó fér. Mert, hogy az átadó nyelvi *á*-nak nem kellett a magyarban *á*-val átvevődnie, az nyilvánvaló, hiszen ha pl. arra gondolunk, hogy az átvétel idején történetesen nem volt a magyarban *á* — s ezt a lehetőséget MELICH nem zárta ki —, akkor mindjárt elesik minden következtetésünk, melyet ehhez a „kell”-hez fűztünk.

S különben is az idegennyelvi *á*-knak nincs is voksa ebben az egész kérdésben. Hogy milyen hanggal ejtettek idegen nyelven egy szót, amely aztán a magyarba is átkerült, az egy magyar jelölés-kronológiai kérdés szempontjából egészen közömbös mozzanat. Ebben a magyar jelölés-kronológiai kérdésben, ha egész élesen fogalmazzuk meg a dolgokat, még az sem fontos lényegileg, hogy milyen volt az a hang, amelyet a magyar ejtett az átvett szavak *á*-ja helyén. A jelölési kronológiát t. i. akkor is kifogástalanul megállapíthatjuk, ha azt mondjuk: az idegen *á*-nak megfelelő helyen a magyar egy közelebbről meg nem határozott *x* hangot ejtett, és csak azt nézzük, hogy ezt az *x* hangot mivel jelölték a régi és még régebbi magyar feljegyzések.

Ha pedig azt látjuk, hogy az idegen feljegyzéseknek legalább is kétes értékű beszámításával is csak kilenc-tíz példát tudunk mondani egy legrégebbi és azutáni *a-o* magyar jelölési sorrendre, majd pedig ugyancsak kilenc-tíz példát találunk, amely ennek a fordítottját (*o-a*) tanúsítja, akkor ebből csak egyet állapíthatunk meg, azt, hogy a legrégebbi magyar vagy magyarnak tekinthető emlékekben annak a hangnak a jelölése, amely az átadó nyelvi *á*-nak volt a megfelelője, ingadozott, vagyis pontosan azt, amit SZINNYEI is annyit hangoztatott!

MELICH nem ezt tette, hanem a saját adataiból egy igazolatlan *a-o-a* időrend-elméletet állított föl. Hogy ezt az elméletét megerősítse, még négy nevet említett (*Szala, Albert, Apulia, Ajtony*), olyanokat, amelyeknek a legrégebbi egykorú magyar feljegyzésekben ugyan *o*-val van írva az első szótagi magánhangzójuk, azonban az ezeknél régibb keltű, de csak kései másolatokban ránk maradt feljegyzésekben *a* található. Hogy azonban egy — mondjuk — XV. századi másolónak az írásmódja nem sokat nyom a latban egy XI—XIV. századi jelölés-kronológiai kérdés-

ben, az kétségtelen, hisz ahhoz, hogy sokat nyomjon, tudnunk kellene, hogy a másoló valóban az eredeti alapján dolgozott-e, s ha igen, betűhíven végezte-e a dolgát.

Még kevésbé szolgált elmélete megerősítésére az, amit MELICH dolgozata egy másik helyén mondott: „ha egy szóban eredete szerint is *a-o-a* jelzési sorrendnek kell lenni, s e helyett *o-a-a* van, akkor az oklevél nem eredeti“ (i. m. 124)!!

Ezt a nagyon is vitathatóan megállapított *a-o-a* egymásutánt MELICH — mint az idézetből is látszik — akkor még csak „jelzési“ sorrendnek állította, mert egyébként a sorban szereplő *o*-t — SZINNYEIVEL egyetértőleg — *á*-nak olvasta. Szerinte ugyanis a sort kezdő *a* kétségtelenül *á* hangértékű volt. Ebből „az *á*-ból a magyarban később *á* hang lett, s ezt a hangállapotot jelzi az *o* betűvel való írás“ (i. m. 125).

Ekkor tehát az *a-o-a* írás-sorrend mögött maga MELICH is csak egy *á* > *â* hangváltozást képzelt, a mi elnevezésünk szerint tehát egy *á* > *â* formulát, s nem pedig egy *á* > *o* > *â*-t vagy lényegileg (a sor *o* > *â* részét a SIMONYI-féle tétel szerint önkényt értetődőnek tekintve) *á* > *o*-t.

Hogy mikor és mikép alakult ki MELICHNÉL ez az utóbbi, azt nem tudtam pontosan megállapítani. HORGERNEK egy megjegyzéséből (vö. MNy. X, 9: jegyz.) arra lehet következtetni, hogy talán úgy 1913 táján történhetett ez. Itt HORGER utal MELICH „Ajton, Ajtony“ cikkére (MNy. IX, 352—6), és azt mondja: „Még merészebbnek tetszik egyelőre egy közvetetlen *á* > *o* változás föltevése, bár MELICH — úgy látszik — hajlandó reá.“ HORGER sem biztos ekkor még, hogy MELICH valóban így képzel-e a történetket, de a 353. lapról azt véli kiolvashatni, hogy „úgy látszik“ hajlik erre az elképzelésre.

Többször is gondosan elolvastam az „Ajton, Ajtony“-t, különös figyelemmel a 353. lapra, de olyan mondatot, amely biztos támpontot nyújtott volna, nem találtam. Abban a szövegrészben, ahol az idevágó hangtörténeti szabályosságokat tárgyalja MELICH, pl. csak két dologról esik szó: 1. arról, hogy az *a-o-a* jelölési sorrendet korábban „bebizonyította“ már a szerző (s itt a NyK. XXXV, 112—26-ra hivatkozik, tehát arra a dolgozatára, amelyet az imént meghánytunk-vetettünk) és 2. arról, hogy az *Ajtony* név a magyarba idegenből került, s a legrégebb magyar adatok *a*-betűs alakjai (vö. Vita S. Gerardi [!] *Achtum*) „az

etimológikus *á*-t tükröztetik vissza“. Az, hogy az *o*-val írt alakok *o*-nak is olvasandók, a passzusból nem derül ki, mert az *á*-nál a tárgyalás megszakad.

Ha azonban a cikk összefoglaló részére térünk át, ott már inkább találhatunk olyan helyet, amely HORGER vélekedését meg-erősíteni látszik. Itt az áll, hogy a török „*Allin*-nak **Allim* alakváltozatából... a magyarban először **Altim*, majd **Achtim* [lett], s ebből *Achtum* > *Ohtum* > *Ohtun* > *Olton* > *Ajton*“ (i. h. 356). Kifejezetten itt sem mondja ugyan MELICH, hogy az *Ohtum*, *Ohtun*, *Ohton* *o*-ját minek olvassá, csak nagyon valószínű, hogy már *o*-nak.

Egyébként, hogy milyen bizonytalan lábön áll még az *a-o-a* jelzési időrend is, az az „*Ajton*, *Ajtony*“ cikkből is látnivaló. A névre ugyanis a köv. adatokat említi a szerző:

- Vita s. Ger.: *Achtum* (7-szer),
 Anonymus: *Ohtum* (3-szor), *Othum*
 XIV. század: *Ohtunteleke* (1320-ból), *Ohcum* (1335),
Ohtun (1366),
 XV. század eleje: *Ahthon*, *Ohton*,
 XV. század későbbi része: *Aython* (1456), *Oython*
 (1470), *Ayton* (1479).

A Vita s. Ger.-t MELICH azon az alapon állítja be a sorba, hogy XI. századi eseményeket beszél el, ami azonban *Ajtony*-nyal kapcsolatban egészen természetes. Nem természetes azonban, hogy egy forrásnak egészen kései, XV. századi másolatban fennmaradt feljegyzéseit minden további nélkül egyszerűen olyanoknak minősítsük, minthogyha a XI. században íródtak volna. Ha viszont ezeket nem tekintjük, mert nyilván nem is szabad, akkor a helyzet így alakul: a XIV. század végéig bezárólag csak *o*-s alakjaink vannak, onnan kezdve váltakozva *o* és *a*-t tartalmazók, tehát az *Ajtony* tisztára abba a példacsoportjába tartozik MELICHnek, mint amely legfeljebb is csak egy *o-a* írás-sorrendet tanúsít, szerintünk — és SZINYEI szerint is — pedig csak egy *o ~ a* betűváltakozást, sőt ezt tanúsítja egy olyan időszakra is, amelyben MELICH időrendi elmélete szerint nem is volna szabad jelentkeznie: a XV. századra.

MELICH 1905-ös dolgozatán és 1913-ban megjelent *Ajtony*-cikkén kívül már nem tudjuk tovább nyomozni az *á > o* formula

kialakulási útját, mert csak e kettő anyaga áll rendelkezésünkre, a „*Jávor, juhar, ihar*“ c. előadás viszont máig sem tétetett közzé, s így az abban felhozott bizonyítékokhoz nem szólhatunk hozzá.

Addig is, míg ez a bizonyítás nyomtatásban megjelenik, az $\acute{a} > o$ formulát félreteljük, s nem fogadjuk, mert nem is fogadhatjuk el, sem mint hangváltozást, sem pedig mint jelölési sorrendet. Ezzel elhárítottuk SZINNYEI törzsgondolatának legfőbb érvényesülési akadályát, mert ha igaz az $\acute{a} > o$ mint megtörtént hangváltozás, akkor nincs $a \sim \rho$ betűváltakozás az Árpád-kori feljegyzésekben, sőt később sem, ha pedig nem helyes a formula, akkor van jelölésingadozás, és ez az ingadozás éppen itt, az $a \sim o$ -nál a legszembeötlőbb a példák nagy számánál fogva.

Érdekes, hogy maga SZINNYEI is gondolt erre az $\acute{a} > o$ -ra, mégpedig 1913-ban. „Az egykori illab. \acute{a} és a mai \acute{a} közé eső időnek egy részében — mondotta NyK. XLII, 28 — o betűvel találjuk a hangot jelölve. Ha ezt a betűt az o hang jelének vesszük, akkor vagy $\acute{a} > o > \acute{a}$ vagy $\acute{a} > \acute{a} > o > \acute{a}$ hangfejlődést kell föltennünk. Egyik sem valószínű . . . , mert a fönnebb . . . idézett illab. \acute{a} -hangzós szavak története azt mutatja, hogy ennek a hangnak közvetlen utódja nem az o , hanem az \acute{a} hang volt, és ez a hang élt tovább és él mind e mai napig . . . Ennélfogva az átadó nyelv illab. \acute{a} hangjaival szembenálló o betűt az \acute{a} hang jelének kell tartanunk.“

SZINNYEI tehát ekkor még nem fogadta el az $\acute{a} > o$ formulát, hanem az $\acute{a} > \acute{a}$ alapján állva az írásban jelentkező o -kat \acute{a} -knak olvasta. Jóval később (1925-ben, vö. MNy. XXI, 62—3) azonban csatlakozott már MELICHHEZ, mégpedig az említett ki nem adott előadás alapján, bár nagyon jól látta, hogy legjelentősebb érvcsoportját engedi ki a kezéből. Sőt itt már maga utalt *Farkas* szavunk, ill. nevünk utolsó szótagjában jelentkező Árpád-kori o -kra, s ezeket egy $\acute{a} > o$ változás eredményének tartotta. „Ha még több ilyen is előkerül — úgymond —, s az $\acute{a} > o$ változás korhatára megengedi, akkor más szemmel nézhetjük majd a rágok és a képzők mai és minden bizonnyal eredeti nyílt e -jének megfelelő o betűt (pl. *-vel* > szabályos illeszkedéssel *-vál* [vö. *halalaal* HB.] > [$\acute{a} > o$ változással] *-vol*). Akkor tehát nem kell majd sem o betűjüket bizonyos korban \acute{a} -nak olvasnunk, sem pedig az o betű miatt a nyílt e helyett egykori zárt \acute{e} -t tennünk föl“ (i. h. 63).

SZINNYEI ezzel szembekeült saját főgondolatával, és megtette az első — de talán legsúlyosabb — lépést a SIMONYI szerint olvasók tábora felé. Mi SZINNYEIT ezen az úton nem követjük, hanem megmaradunk elhagyott főgondolata mellett.

GOMBOCZ szintén elfogadta MELICH formuláját, mégpedig ugyancsak a „*Jávor, juhar, ihar*“ előadásra hivatkozva (Klebelsberg-Emlék 158), de ezenkívül még megtoldotta az illabiális *á* föltételezéséből származó formula-sort egy újjal is: az *o > á*-val.

Ez a formula tudomásom szerint először GOMBOCZNAK „A magyar illabiális *á* történetéhez“ című dolgozatában (Klebelsberg-Emlék [1925] 155—61) fordul elő. Itt GOMBOCZ azokat a szláv vagy feltehetőleg szláv jövevényeket veszi szemügyre, amelyek „a X—XI. század folyamán *o-a* vagy *o-ā* vokalizmussal kerültek át“ a magyarba (*agár, apáca, apát, Bogát, Komárom, pogány, szakács, szamár*), és megnézi, hogy milyen írásos alakok őrzik ezek emlékét a feljegyzésekben. Azt találja, hogy e „szláv jövevények elsőszótagbeli *o* hangja az Árpád-koron végig *a* betűvel van jelölve, tehát illabiális rövid *á*-nak hangzott. Nyilvánvaló, hogy ez az *o > á* változás nem önálló, hanem asszociatív hangváltozás, a következő szótag hosszú *á*-jának hatása alatt. Hogy csakugyan regresszív magánhangzó-hasonulással van dolgunk, azt kétségtelenné teszik azok a fgr. szókészlethez tartozó igék is, amelyeknek eredeti *o* tőhangzója az *-ál, -ász, -át, -más* képzős származékokban következetesen *a* betűvel van jelölve“ (i. h. 157), s itt hivatkozik az *ad* (vö. 1211: *Odou* — de *Adamas*), *hal* (vö. 1269: *Holostou* — de 1231: *Halazu[t]*, *hal* (vö. *holz* HB. — de *halal-nec* HB.), *szakasztja* (vö. *zocostia* HB. — de 1055: *zakadat*), *vaggy* (1211: *Numuogi* — de *walacnok, walaknok* Gyul. Gl.)-félékre.

Ami az Árpád-kori *a*-betűs írás következetességét illeti, nem tudom, mikép kerülte el GOMBOCZ figyelmét, hogy az idézett fgr. szócsaládokban az *á* előtti szótagban nemcsak *a*-val, hanem *o*-val írt alakok is vannak. Hisz maga is idézi 1211-ből az *Adomas*-t (az *Adamas* mellett), a HB.-ből pedig a *chottat* alakot, sőt idevonja utólag még a *hall* igével kapcsolatban a HB. *hadlaua* alakját is, de rögtön utána teszi a *Hallomas* szn.-et (1280, 1281)!

Az *o > á* „változás“ lefolyását GOMBOCZ az ó-magyar kor kezdetére teszi (vö. ÖM. II, 77), nyilván azon az alapon, hogy az *agár, apáca* stb.-félék legrégebb írott alakjai már *a*-val jelentkeznek. Az így keletkezett *á* aztán „az egész Árpád-koron keresztül

megőrzi hangszínét [vö. HB. *choltat!*] s a XIII—XIV. század határán — közbeeső *o*-fok nélkül — *â*-vá lesz“ (Klebensberg-Emlek 158).

Csak egy izelítő példát akarok még adni arra, hogy ebből az *o* > *â* formulából milyen furcsa magyarázatok adódtak.

Itt van pl. *pogány* szavunk, amely nyilván a szláv *poganъ* átvétele. Gombocz szerint ennek az átvétele ilyesfélekép történt: szláv *poganъ* > magyar **pogán* > *págán* (vö. az írott *pagan* alakokat az Árpád-korból) > *págán* („az Árpád-kor vége felé“) > *pogán(y)*. Akit az ilyen „megoldások“ kielégítenek, ám fogadja el őket, mi a magyar *pogány* szót közvetlenül származtatjuk a szláv *poganъ*-ból, az Árpád-kor írásos *pagan* alakjainak magyarázatára pedig kétféle lehetőséget is látunk: 1. lehet, hogy csak a latin *paganus* írásképe hatott régi feljegyzőinkre és másolóinkra, s ezért a magyar szóban is *a*-t írtak, holott az ejtés *o* volt; 2. lehet, hogy a *pogán(y)* aránylag késci szláv kölcsönzés, viszont az ó-magyarban állandóan *pagan*-nak írt szó az egyh. lat. *paganus* átvétele az *-us* szóvég elhagyásával. A magyarázat így mindenesetre sokkal egyszerűbb, s hihetőbb is bizonyára.

VI. Amit eddig az *â*-hipotézisről és a hozzája csatlakozó formulákról mondtunk, azt hisszük, bőségesen elegendő ahhoz, hogy az egész kérdést felszámoljuk. Maga az *â*-föltételezés az idők során elvesztette minden alapját, a hozzája fűzött formulák pedig vagy igazolatlanul vagy önkényesen állapítottak meg, és egyáltalán nem tudtak megbírkózni azzal az anyaggal, melynek értelmezése lett volna a rendeltetésük.

Aki elveti az *â*-hipotézist, annak szükségszerűen azt kell mondania, hogy az Árpád-korban és azt megelőzően, az ősmagyarban *â* és csak *â* volt az *ā* rövid párja, tehát az *a* magánhangzótípus, amely ma is megvan hangrendszerünkben, s amelynek közmagyar létezését az Árpád-kor utáni időkre eddig még senki sem vonta kétségbe.

Tegyük föl tehát egyelőre csak hipotézisként, hogy az ó- és ősmagyarban labiális rövid *a* (*â*) hang volt a hosszú illabiális *ā* egyedüli párja, és nézzük meg, mire megyünk ezzel a föltevésünkkel.

A föltételezés önmagában nem olyan meglepő, mint az első pillanatban látszik, különösen az olyanoknak, kik az utolsó

két évtized irodalmát forгатva mindig csak *á*-ról olvastak az Árpád-korral vagy az ős-magyarral kapcsolatban. A mult század második felében az *á* egészen magától értetődő dolog volt, másra nem is gondolt senki, mindaddig, amíg SZINNYEI nem jött az *á*-hipotézisével. De még azután is mintegy két évtizedig az volt vezető nyelvészeink véleménye, hogy az *á* mellett megvolt az *ā* is nyelvünk e régi korszakaiban, és csak a huszas évek eleje óta terjedt el az *ā* kizárólagosságába vetett hit, és ma is ez uralkodik rendületlenül.

E két évtizedes intermezzo nem nagy idő a magyar nyelv-tudomány évszázados történetében, és most, mikor búcsút mondunk ennek a kezdetben nem sok hittel tett, de aztán hihetetlenül felkarolt megállapításnak, az *á*-hipotézisnek, voltaképen nem lépünk új útra, hanem csak a régire kanyarodunk vissza.

Bármennyire természetes legyen is azonban egy föltételezés, bármennyire támogassák is a régebbi hagyományok, jogosultságát és értékét azok az előnyök szabják meg, amelyek nyerhetők a segítségével. Az *á*-hipotézis két ponton nyúlt be a magyarázandó tényekbe: 1. a jövevényszavak rejtélyes *a* és *á* megfeleléseinek kérdésébe, hisz az *á* > *ā* és *ā* > *ā* formuláknak éppen erre kellett volna világot vetniök; 2. az ó-magyar írott emlékek *a*, ill. *o*-betűs alakjainak értelmezésébe: nemcsak az *ā* > *o* formula igyekezett itt rendet teremteni, hanem az *o* > *ā* is végeredményben ide tendált. Most, hogy elvetjük az *ā*-t mint ó-, ill. ősmagyar hangot, azt kell megnéznünk, mikép alakul e két kérdés az ő-, ill. ó-magyar *ā* hang felől nézve a dolgokat.

Ha az ő- és ó-magyar korban olyan szó került nyelvünkbe, amelynek átadónyelvi alakja illabiális *a* (*ā*)-t tartalmazott, akkor az átvevő nyelv, vagyis a magyar — föltetésünk szerint nem lévén *ā* hangja — úgy segített magán, ahogy ilyen esetekben segíteni szokott: hanghelyettesítéssel. Mivel lehetett azonban ezt az idegen *ā*-t helyettesíteni? Vagy *ā*-val — a nyelvállás és rövidség alapján, vagy *ā*-val — a nyelvállás és illabialitás alapján.

Ez az egyszerű hanghelyettesítési tény rejlik legrégebb jövevényszavaink kettős megfeleléseiben, melyeket eddig nem tudtunk kellően értelmezni. Azokban a szavakban, amelyekben *ā* lett az átvétel végleges eredménye, nem másodlagos nyúlás történt tehát, hanem az említett hanghelyettesítés egyik lehetősége valósult meg, ahol pedig az *ā* lett az eredmény, ott nem labializáló-

dás játszódott le, hanem a hanghelyettesítés másik lehetősége öltött testet. Ennek tiszta példái a hongfoglaláselőtti török jövevényeink köréből egyefelől az *árok*, az *árpa*, a *gyárt*, a *szakál* (*ā-jával*), — másfelől a *barom*, a *csat*, a *szakál* (*ā-jával*), a *tar*, s bizonyára a többiek is nagyrészt (vö. a RÁSÁNNEN kísérletére mondtakat).

Ugyanolyan hanghelyettesítéssel állunk itt szemben, mint az idegen nyelvi χ , χ (az APhI jelölése szerint: χ és x) ~ magyar *h* és *k* esetében. A magyarban régóta nincs meg már ez a palato-veláris réshang, s ezért az átvételnél vagy *h* lépett a helyére vagy *k*. Az egyik esetben a réshangúság mozzanata irányította a helyettesítést, a másikban pedig a képzés helye. Az előbbi esetben a képzési hely tekintetében eltérő, de a képzési mód (részképzés) szempontjából egyező hang került az átvett szó χ , χ -jának a helyére, az utóbbi esetben viszont a képzési mód tekintetében eltérő zárhang, amely azonban a képzési helyet (palato-veláris terület) illetőleg megfelelt a χ , χ -nak.

Ennek a χ , $\chi \Rightarrow h$ és / vagy *k* hanghelyettesítésnek meggyőző példáit találjuk Kniezsa cikkében („Kór szavunk eredete”: MNy. XXXV, 201—4). Kniezsa — a nélkül, hogy a kérdést kimeríteni akarná — utal arra, hogy a magyarban már a XII. század eleje óta megvolt a lehetősége ennek a hanghelyettesítésnek, s ettől az időtől kezdve a mai napig vannak példáink mind a *k*, mind a *h* megfelelésre. Ilyenek: a *káliz* népnév (vö. bizánci $\chi\alpha\lambda\acute{\iota}\sigma\tau\omicron\iota$), a *kór* (= szláv *chvorb* „betegség”), a *bakter* (= ném. *Wachter*), *sílbak* (= ném. *Schildwache*) — de *céh* (= kfn. nyj. *zech*), *ciha* (= tót *cicha*), *kohol* (= ném. *kochen*), *istrehély* (= ném. *Streichel*), *kaholy* (= ném. *Kachel*) stb. Érinti Kniezsa a párhuzamos alakok kérdését is, hivatkozván az egészen frisskeletű jövevényeinkre, amelyek közt *k*-s és *h*-s alakok váltakozva fordulnak elő ugyanannál a szónál (*pehhes* ~ *pekkes*, *ziher* ~ *ziker*, *euharisztikus* ~ *eukarisztikus*), s ezek alapján valószínűnek tartja, hogy a régiségben is voltak ilyen *h* ~ *k* váltakozások (pl. *potroh* ~ *potrok* = szláv *potroch*; R. *Tikon* ~ R. *Tihon*).

Kniezsa fejtegetéseit elfogadjuk. Különösen fontosnak tartjuk a párhuzamos alakok konstatálását, mert ezek segítségével beláthatunk a hanghelyettesítés lényegébe. Amikor idegennyelvi átvételekkel kapcsolatban hanghelyettesítésre kerül sor, a nyelv rendszerint, nem mindig, de sok esetben, mind a két (esetleg

több) lehetőséget kipróbálja. Az egyh. lat. *archangelus* pl. korán átkerült nyelvünkbe (vö. *archangelt* HB., *archangal* Schlägfi Szój.)¹⁾, és kezdettől *k*-val és *h*-val hangzott váltakozva az egész nyelvtörténeti koron át mind a mai napig, mert hisz mostanság is hallhatunk *arkangyal*-t (többször) és *arhangyal*-t is emlegetni. E váltakozó párok azonban nem mindig maradnak meg, hanem vagy az egyik, vagy a másik válik közhasználatúvá. A tót *buchta* szónak magyar megfelelője egyaránt előfordul *buhta* és *bukta* alakban, de már a tót *kuchta* magyar megfelelője ma a köznyelvben már csak *kuktá*-nak hangzik, pedig régebben a *kuhta* (l. OklSz.) is előfordult. Ma kizárólag *k*-s alakban él *bakter* szavunk, de Gvadányi még *bachter*-nek írta, s talán *h*-val olvasta e szót. Viszont a *potroh* (= szláv *potroch*) esetében a *h*-s alak általánosult, a régen megvolt *potrok* (MA., PPB., vö. NySz.) pedig kiszorult a használatból.

Egészen hasonló a helyzet ama jövevényszavainknál is, amelyek egy átadónyelvi *á*-t tükröznek nyilvánvaló hanghelyettesítéssel. Vannak olyan szavaink, amelyek pánhuzamos alakokról tanúskodnak, és vannak, amelyekben vagy az egyik vagy a másik helyettesítési mód általánosult.

Párhuzamos alakokra példáink a köznyelvből: *advent* ~ *ádvent* (vö. kat. szláv *advent*, egyh. lat. *adventus*), *akác* ~ *ákác* (= lat. *acacia*), *ammen* ~ *ámmen* (= egyh. lat. *amen*), *ampolna* ~ *ámpolna* (= egyh. lat. *ampulla*), *angolna* ~ *ángolna* (= lat. *anguilla*), *arkangyal* ~ *árkangyal* (= egyh. lat. *archangelus*), *armádia* ~ *ármádia* (= ol. nyj. *armada*), *articsóka* ~ *árticsóka* (= ol. nyj. *articiocca*), *bagger* ~ *báger* (= úfn. *bagger*), *kacsa* ~ *kácsa* (= szláv *kača*), *koral(l)* ~ *korál(l)* (= ném. *koralle*), *majoranna* ~ *majoránna* (= k. lat. *majoranna*), *masli* ~ *másli* (= osztr. ném. *maschl*), *raccsol* ~ *rácsol* (= osztr. ném. *ratschen*) stb.; a népnyelvből: *abrázat* ~ *ábrázat* (= szláv *obraz*), *agilis* ~ *ágyilis* (= lat. *agilis*), *aleni* ~ *álszni* (= ném. *alzen*), *ardél* ~ *árdélj* (= oláh *ardeiü*), *arté* ~ *árté* (= lat. *arte*), *braha* ~ *bráha* (= szláv *braha*), *bobajka* ~ *bobájka* (= tót *bobalki*), *csamasz* v. *csamac* ~ *csámasz* (= szbh. *čamac*), *csanyak* ~ *csanak* (= kún *čanac*), *csardak*, *csardák* ~ *csárdák* (= szbh. *čardak*) stb. stb.; a régiségből:

¹⁾ A legrégebb adatokat az EtSz. csak *k*-val olvassa, pedig a *h*-s olvasatot is meg kell engedni, nemcsak a XVI. századtól fogva.

afium ~ *áfium* (= tör. *afjun*), *alkermes* ~ *álkermes* (N. *árkelmes*; = ném. *alkermes*), *altán* ~ *áltán* (= osztr. ném. *altan*), *amiánt* ~ *ámiant* ~ *ámiánt* (= ném. *amiant*), *angoly* ~ *ángoly* (= lat. *anglus*), *armás* ~ *ármás* (= oláh *armas*), *Aténás* ~ *Áténás* (= lat. *Athenas*), *atom* ~ *átom* (= ném. *atom*), *banda* ~ *bánda* (= ném. *bande* v. ol. *banda*), *bandériom* ~ *bándériom* (= haz. lat. *banderium*), *briliant* ~ *briliánt* (= osztr. ném. *briliant*), *csakán(y)* (Gyöngy. tör.: *chackaan*) ~ *csákány* (= tör. *čakan*), *lanc-fa*: „lantz fákkal által vervén“ NySz. ~ *lánc-fa* (= úfn. *lanze*), *pandel* (N. *pantel*) ~ *pántli* (= osztr. *pantel*, *bandl*) stb. stb.

Idevalók természetesen török jövevényeink legrégebbi rétegéből a *gyárt* és *gyarat*, az *árpa* és N. *arpa* is. A többi ma már vagy *ā*-val vagy *á*-val hangzik, de, hogy középkori feljegyzéseinknek egyaránt *a* betűvel írt alakjai mögött hány *ā*-s alak rejtezik a ma *á*-val, s hány *á*-s a ma *ā*-val hangzók közül, azt persze senki sem tudja megmondani.

A hanghelyettesítés ténye nemcsak megmagyarázza idegeneredetű szavaink *ā* || *ā* megfeleléseinek rejtélyét, hanem azt is megvilágítja, hogy miért volt kutatóinknak minden törekvése, hogy e megfeleléseket szabályokba foglalja, eleve reménytelen. Mert milyen szabályszerűséget lehet megállapítani akkor, ha azt látjuk, hogy nyelvünk a ném. *kappel* 'haube' szót *á*-val *kápli* ('kicsiny fejkötő' Baranya m.) -nak veszi át, az ugyancsak ném. *kappen*-t pedig *a*-val *kapni* (csizmadia műszó) alakban? Milyen szótag-szabályra vagy milyen idegennyelvi kvantitásra lehet itt gondolni? Vagy itt van a ném. *bank* szó. Ezt kétféleképp is átvettük, *á*-val is, *a*-val is. A R. *bánk* azonban nem maradt meg, csak a *bank*. A *pánt* (= osztr. ném. *band*) esetében viszont az *á*-s alak állandósult, úgyannyira, hogy ma már azt sem tudjuk, volt-e valaha *pant* alakváltozata, pedig elvileg lehetett.

A hanghelyettesítésben rejő szabad választási mozzanat bizonyos kötetlenséget biztosít a nyelvnek. Ezt a kötetlenséget utólag szabályszerűségekbe szorítani meddő és reménytelen vállalkozás.

Mindezt látva és tudva, visszatérhetünk föltevésünkhöz és megállapíthatjuk, hogy mivel legrégebbi jövevényeink is ugyanúgy viselkednek egy idegennyelvi *ā*-val szemben, mint a legújabbkeletűek, az ó-, ill. ősmagyar *ā* fölvételének ezen a ponton semmi akadálya, sőt ezzel olyasmit is érthetővé tudunk

tenni, amihez az *ā*-hipotézis segítségével még csak közelférközni sem lehetett.

Hogy válik be azonban föltételezésünk a másik jelenség-halmazban, az Árpád-kori feljegyzéseink váltakozva *a* és *o* betűvel írt alakjainak értelmezésében?

Az Árpád-kor a magyar írásbeliségnek legforradalmibb korszaka volt. A kor eleje táján történhetett meg áttérésünk a latinbetűs írásra. Hogy egy ilyen írásreform ma, amikor az írnitadás többé-kevésbé általános, milyen mélyen belenyúl egy nép kulturális életébe, s ott milyen kavargást és kavarodást okozhat, jól tudjuk. Bizonyosak lehetünk a felől is, hogy a konvulzió akkor sem volt jelentéktelenebb, amikor az írástudás még csak egy egészen szűk kör sajátja volt. Legfeljebb felületi méreteiben volt kisebb, belsőleg azonban ugyanaz.

Aki vagy akik e reformot megcsinálták, azok egy hatalmas és kényes feladat megoldására vállalkoztak. Alkalmazniuk kellett az egyházi latin írás elvét és betűit egy olyan nyelvre, melynek hangállománya nyilván nem egyezett minden ponton az egyházi latin hangállományával.

Egy ponton — föltevésünk értelmében — fel kell vennünk az eltérést, nevezetesen az *ā* tekintetében. Az bizonyos, hogy akármilyen nemzetiségűek voltak is azok a hittérítők, akik elhozták nekünk a keresztény tanokat, akármilyen norma szerint beszéltek, ill. olvasták is a latint, ejtésükben az *a* illabiális hang volt, mind rövid, mind hosszú válfájában. Ezzel szemben a magyar nyelv hosszú illabiális *ā*-jának a rövid párja már az első írásbafoglalások idején — ez a feltételezésünk — egy labiális hang volt, az *ā*. Ezzel adva volt az első részlet-probléma: mikép jelöltessek ez az egyházi latin hangállományából hiányzó, az *ā*-tól eltérő magyar hang, melyik latin betűvel?

Hogy ezt a problémát mikép oldották meg Árpád-kori szórvány- és szövegíróink, azt az emlékek világosan elárulják: hol *a*, hol *o* betűt írnak a magyar *ā* hang helyén. Miért e kettős jelölés? Azért, mert sem az *a*, sem az *o* betű nem volt adaequat jele a jelölni kívánt magyar hangnak. És miért éppen ez a két betű „helyettesítette“ az írásban az *ā*-t? Azért, mert az ezekkel jeölt egyházi latin hangok álltak a legközelebb a sajátos magyar *ā*-hoz: az *a* (mint rövid hang jele) az egyh. latin *ā*-ra utalt, tehát egy olyan hangra, amely a nyelvállás tekintetében volt

rokon az *á*-val, az *o* pedig (mint rövid hang jele) az egyh. latin *o*-ra, amely labialitásánál fogva állt közel hozzá.

Az előbb a jövevényszavainknál egy hanghelyettesítési tényt figyeltünk meg az idegennyelvi *á* tükröztetésével kapcsolatban, most ennek az írásbeli párja bontakozik ki előttünk: a magyar *á* hang hiányzó külön jelének a helyettesítése a latin *a* és *o* betűkkel. A kettő szorosan össze is függ egymással, csak mindegyik más síkra vetíti ki ugyanannak az oknak a következményeit. A közös ok: az *á* magyar hiánya, illetve az *á* megléte, a következmény: a hangjelenségek síkján az idegen eredetű szavak *á* és *ā* megfelelési kettőssége, a jelölés síkján pedig az *a*~*o* betűváltakozás.

Latinbetűs írásunk emez első részletproblémájának ilyenén való megoldása azonban nem maradt következmény nélkül. Annak, aki a latin *o* betűt — legalább is részben — a magyar *á* jelölésére használta fel, annak a magyar *o* hang jelölésénél — legalább is részben — más betűről kellett gondoskodnia. A legközelebbi megoldás az *u*-t ajánlotta; az Árpád-kori feljegyző sokszor élt is az alkalommal, annyival is inkább, mert a magyar *u* hang jelölésénél végső esetben még más jelekhez (*v*, *w*) is folyamodhatott. Az első *a*~*o* betűváltakozás nyomán tehát így megszületett az *u*~*o* (és *u*~*v*, *w*) betűváltakozás is: az egyik szükségképen vonta magával a másikat.

Íme, az *ó*-magyar *á* föltevésével máris belekerültünk SZINNYEI törzsgondolatának a sodrába, amely azt hirdette, hogy „a magyar nyelv hangzórendszere a történelmi korban jelentékenyebb változáson nem ment át“ (NyK. XXVII, 384). Amit a SIMONYI-féle iskola rövid magánhangzóink Árpád-kori zártabb voltáról, majd az Árpád-kor vége felé bekövetkezett általános nyiltabbá válásáról tanított, az nem egyéb, mint hibás értelmezése az egykorú feljegyzéseknek, mert ami ezekből helyesen kiolvasható, az az, hogy nálunk főleg „írásbeli átalakulás történetét, nem pedig hangváltozás“ (uo.). Történt ugyan szórványosan hangváltozás is, de egészben véve, ami történt, az főleg és elsősorban az írást érintette.

Hogy az első nagy forradalmi lépést, a latin betűírásra való áttérést, szükségképen a kiforratlanság korá követte, természetes. Hiszen, ha a magyar nyelv hangrendszere nem is lett volna eltérő az egyházi latinétól, akkor is bizonyára jelentkez-

tek volna bizonyos ingadozások a latin betűknek magyar hangokra való adaptálásakor. Mivel azonban eltérések is voltak, az ingadozások egyszerűen nem maradhattak el.

Mi csak egy ponton vizsgáltuk az elütő hangállapot hatását az írásra: rövid magánhangzóink pontján. Itt is csak egy lényeges eltérést vettünk szemügyre: a latin *a* és a feltételezhető magyar *ǎ* hang különbségét, de ez az egy is érezhető ingadozások forrása lett.

A kiforratlanság és bizonytalanság korszaka nagyjából a tatárjárásig tart a fokozatosan kialakuló magyar írásbeliségben. A XIII. század második felében már feltűnedeznek a lassan kibontakozó megállapodottság jelei: az *a~o*, *o~u*-féle betűváltakozások egyre gyérülnek, és az Árpád-kor végén már nagyjából az a helyzet, hogy a latin *a* betű a magyar *ǎ*, a latin *o* betű a magyar *o*, és a latin *u* a magyar *u* hang jele. Az ingadozások ugyan még a XIV. és XV. században is fel-felűtik fejüket, de már egyre erőtlenebbül jelentkeznek, és egyre kevésbé zavarják az általános írásképet.

Ennek az Árpád-kor vége táján bekövetkezett lehangadásnak is egyszerű lehetett az oka. Csak meg kellett barátkozni azzal a gondolattal, hogy a latinban rövid illabiális hangot jelölő *a* betű a labiális rövid magyar *ǎ* hangot jelölje, és máris megnyílt a kitisztulás, az ingadozásoktól való megszabadulás útja: az *o* betűt le lehetett foglalni egészen az *o* hang jelölésére, és az *u* betű is megszabadult attól a korábbi rendeltetésétől, hogy az *o* hangot is jelölje.

*

Mint hogy így gondolatsoromat mindkét irányban végig gondoltam, és azt láttam, hogy az *ős*-, ill. *ó*-magyar *ǎ* föltevése nemcsak, hogy nem vezet zsákutcába, hanem egyfelől megadja a kulcsát legrégebbi jövevényszavaink *ǎ* és *ǎ*-s alakjainak, másfelől meg visszavezet SZINNYEINEK ma is ép és helyes főgondolatához, tulajdonképen nem is volna már egyéb teendőm, mint az, hogy ezt az *ǎ*-t a valóság rangjára emeljem. Ez azonban már nem az én dolgom, hanem másoké.

A kérdés, melyre minden egyes magyar nyelvésznek válaszolnia kell, szerintem így hangzik: elfogadható-e mindezek után az *ǎ*-hipotézis a hozzája kapcsolt formulákkal egyetemben, ame-

lyek eddig legalább is nem igazoltak, és nem is adnak megnyugtató magyarázatot semilyen irányban sem, vagy pedig az *á* ő-s-, ill. *ó*-magyar létezése fogadható-e el inkább? Aki e kettő közül az *á*-föltevést választja, annak tudnia kell, hogy SIMONYI tézise mellé köti le magát véglegesen, és vállalnia kell azt a formalisztikus olvasási módot is, amely SIMONYI alapgondolatából sarjadt. Aki azonban az *á*-föltevést elveti, annak vissza kell térnie SZINNYEI olvasási módjának a nyelvi lényegét kereső főpontjaihoz, és vállalnia kell azt a sok-sok vesződésget is, amelyet ez az olvasás okoz.

Mindenkinek válaszolnia és választania kell: vagy-vagy. Én már választottam: SZINNYEI mellékgondolata ellenében az *ő* főgondolatát.

1942. március 24—május 15.

